

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Sayı : 7

Bir Sosyal Siyaset Müessesesi
Olarak

VAKIF

Prof. Dr. İ. Erol KOZAK
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Sayı : 7

Bir Sosyal Siyaset Müessesesi olarak

VAKIF

(Tarihte Gördüğü ve Günümüzde
Görebileceği İşlevler Açısından Bir
Tahlil Denemesi)

Prof. Dr. İ. Erol KOZAK

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Öğretim Üyesi

Sakarya Üniversitesi Matbaası
Adapazarı - 1994

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ

I VAKIF MÜESSESESİNİN TARİHTEKİ HİZMETLERİ/ 13

- A. Tarihi Gelişim/ 14
- B. Osmanlı Döneminde Vakıfların Gördüğü Genel Hizmetler/ 15
 - 1. Eğitim Hizmetleri/ 16
 - 2. Sağlık Hizmetleri/ 17
 - 3. Bayındırlık Hizmetleri/ 18
 - 4. Şehircilik ve Belediye Hizmetleri/ 19
 - 5. Askerlik ve Talim (Spor) Hizmetleri/ 20
 - 6. Münhasıran Dinî Hizmetler/ 20
 - 7. Bazı Özel Vakıflar/ 21
- C. Osmanlı Döneminde Vakıfların Sosyal Siyasete İlişkin İşlevleri/ 21
 - 1. Sosyal Yardım ve Dayanışma Hizmetleri/ 21
 - 2. Sosyal Güvenlik Hizmetleri/ 23
 - 3. Gelir-Servet Dağılımına İlişkin İşlevleri/ 26
 - a) Orta-Çağda Gelir-Servet Dağılımı ve Vakıfların İşlevi/ 26
 - b) Vakıfların Özel Mülkiyetten Çıkararak "Sosyal Mülkiyet" Kategorisine Aktardığı Servetin Boyutları/ 29
 - c) Mütevellî Tayininin Gelir Dağılımına Etkisi/ 31
 - 3. İstihdamı Artırıcı İşlevleri/ 32

II. VAKIF MÜESSESESİYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER/ 34

- A. Vakfı Oluşturan ve Geliştiren Faktörler/ 34
 - 1. Sadece Dinî Bir Açıklama Yeterli mi?/ 35
 - Din'le İktisadî Hayat Arasındaki İlişki/ 38
 - 2. "Servet Teşhiri" ve Vakıf/ 43
 - a) İlkelerde ve Çağımızda Servet Teşhiri/ 43
 - b) En Faydalı Çözüm Yolu: Vakıf/ 46
 - c) Tarihteki Bazı Örnekler/ 48
 - i. Jainizm/ 49
 - ii. Quakerizm/ 50
 - 3. İslâmın Tüketime İlişkin Hükümleri ve Vakıf/ 50
- B. Vakıf Müessesesinin Bazı Özellikleri/ 52
 - 1. Yardımlar, Sosyal Güvenlik Ödemeleri ve Vakıf/ 52
 - 2. "Yabancılaşma"yı Yenmede ve Sosyal Sorumluluğu Geliştirmede Vakıf/ 54

- C. Gelir-Servet Dağılımı Açısından Vakıf/ 56
1. Gelir Dağılımı Politikası/ 56
 - a) Gelir-Servet ilişkisi/ 57
 - b) Devlet Dışında Geliri Yeniden Dağıtıcı Kanallar ve Müesseseler/ 58
 2. Gelir-Servet Dağılımı ve Vakıf/ 58
 - a) Vakıflar Gelir ve Servet Dağılımını Birlikte Etkiler/ 58
 - b) Özgün Bir Mülkiyet Kategorisi/ 62
 - c) Kaynakların Kişisel ve Toplumsal İhtiyaçlar Arasındaki Dağılımını Dengelemede Vakıf/ 65
- D. Az gelişmişlikten kurtulmada Vakıf/ 67
1. Gelir-Servet Dağılımı ve Kalkınma/ 68
 2. Kapitalist Yolla Kalkınmanın Açmazları/ 68
 3. Vakıf Müessesesinin Katkısı/ 72
 - a) Kazanç Arzusunu Zayıflatmadan, Gelir-Servet Dağılımını Dengeleme/ 73
 - b) Gelir-Servet Dağılımı Politikasına Destek ve Yardımcı Olma/ 75
 - c) Sınıf Çatışmasını Hafifletme/ 75
- III. VAKIF MÜESSESESİ YENİDEN GELİŞTİRİLEBİLİR Mİ?/ 78
- A. Sanayileşme ve Geleneksel Müesseseler/ 78
- B. Bazı İtirazlar/ 80
1. Vakıf İhtiyari Bir Müessesedir/ 81
 2. Geçmişteki Bazı Yanlış Uygulamalar/ 82
- C. Gözönünde Tutulması Gereken Hususlar/ 83
1. Gerekli Yapısal Değişiklikler/ 83
 2. Genel Sosyal Siyaset ile İşbirliği ve Uyum/ 83
 3. Vakıf'ın Arzusuyla Toplumsal Amaçlar Arasında Uyum/ 85

SONUÇ/ 87

Atıf ve Alıntı Yapılan KAYNAKLAR/ 89

GİRİŞ

Tarihte, asırlar boyu, sosyal hayatımızda son derece önemli ve etkin bir yer almış bulunan vakıfların, geçmişte gördüğü işlevler ve özellikle zamanımızda görebileceği hizmetler açısından yeterince incelendiğini söylemek mümkün değildir. Bu çalışmada, vakıf müessesesinin hukuki ve teknik bazı özellikleri ele alınmayacaktır. Daha çok, vakıfların sosyal siyaset, kamu yönetimi ve iktisat sosyolojisi açısından taşıdığı önem ve özellikler, tarihte gördüğü ve günümüzde görebileceği işlevler, gelişmesinde rol oynayan sosyal ve psikolojik faktörler üzerinde durularak, bazı tahlil ve değerlendirmelerde bulunulmaya gayret edilecektir.

Diğer yandan, bizi vakıf konusu üzerinde durmaya yönelten faktörlerden biri, bu vesile ile Türkiye'de sosyal siyaset alanında gördüğümüz önemli bir eksikliğe de dikkate çekmektir. Bilindiği gibi, sosyal siyaset, Avrupadaki gelişimi içinde, sosyal ve ahlaki muhteva taşımayan tabii kanunlara göre işlediği ve işlemesi gerektiği kabul edilen iktisadi faaliyetlerin toplumda yol açtığı ızdırapları, buhranları azaltmayı, ortadan kaldırmayı ve huzurlu bir toplum oluşturmayı hedef alan bir disiplindir. Onun içindir ki sosyal siyasete "sosyal ahenk ilmi" de denmektedir. Bu amacına ulaşmak için sosyal siyaset, sosyal ve ahlaki prensiplerden yola çıkmakta ; esasen sosyal siyaset, iktisadi hayatın sadece "tabii kanunlara" göre değil, onların yanında, benimsenen bu manevi değerlere göre de yönlendirilmesi gerektiğine inanılan yerlerde gelişebilmektedir. Bu bakımdan, sosyal siyaset "ahlaki saiklerle asilleştirilmiş bir iktisat siyaseti" olarak tarif edilmiştir. İktisat ilmi, iktisadi faaliyetlerin işleyişini gelirin nasıl dağıldığını incelerken ; sosyal siyaset, iktisadi faaliyetlerin ve gelir - servet dağılımının, benimsenen

ahlaki temele, adalet anlayışına göre nasıl oluşması gerektiği ve bu yolda alınacak tedbirler üzerinde durmaktadır.(1)

Yukarıdaki yaklaşımın bir sonucu olarak, Batıda sosyal siyaset tedbirlerinin gelişiminde ve bu disiplinin kurulmasında din adamlarının önemli bir rol oynadığı ; sosyal güvenlik sistemlerinin kurulmasında, gelir-servet dağılımını dengelemeye dönük politikaların tesbitinde kiliselerin görüşlerinin, papalık fermanlarının oluşturduğu manevi temelin çok etkili olduğu görülmektedir. Bu duruma bizdeki sosyal siyaset kitaplarında da işaret edilmektedir (2).

Her ülkede, özellikle demokratik ülkelerde, izlenecek temel sosyal politikalar oluşturulurken, o toplumun temel değerlerinden buna ilişkin olarak çıkarılan bir manevi temelden hareket edilmesi, söz konusu politikaların toplumca benimsenmesi ve uygulanmasında karşılaşılabilecek direnişlerin asgariye indirilmesi ve azami katılmanın sağlanabilmesi açısından şüphesiz çok önemli,hatta zorunludur.Ancak,İslamiyetin Hıristiyanlığa kıyasla sosyal hayatın düzenlenmesine dönük çok daha zengin ilkeler taşıdığı da gözönünde tutulursa, bizde sosyal siyasete ilişkin temel politikalar oluşturulurken, İslami değerlerden ve buna dayalı tarihi müesseselerden geliştirilen böyle manevi bir temelin yeterince işlenmemesi, belki de hiç olmaması, son derece üzücüdür(3). Bu durumun, biraz da bizdeki yanlış laiklik ve "bilimsellik" anlayışından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

-
- (1) Kessler: 7; Tuna-Yalçıntaş: 11; Talas (1961): 1, 4; Talas (1967): 5, 7; Dilik (1976): 153; Neumark (1948): 357. Gelir dağılımı politikasında benimsenen ahlaki normların önemi konusunda Bkz: Bartels, 368, 369.
 - (2) Ekin: 80, 174, 178; Tuna-Yalçıntaş; 17, 19; Kutal (1971) 58;(1969): 18-19; Dilik (1976):28, 29, 34, 35,49-50; Çubuk: 48-49; Dirimtekin: 65. İktisadi hayatın hıristiyanlık ilkelerine göre düzenlenmesine ilişkin papalık fermanları ve bunlara dayanılarak işçi, işveren ve sendikaların uygulamaları gereken ilkeler, bu arada AFL-CIO'nun tesbit ettiği ahlaki prensipler konusunda şu kitaba bakılabilir: Industrial Peace, özellikle 8, 38-40, 97-98,105 vd.
 - (3) Sosyal siyasetle ilgili bazı neşriyatta zekat, fitre, sadaka ve vakıf gibi dini sosyal yardım ve sosyal güven-

Din ve dünya işlerinin ayrılması anlamında laikliği, batıdaki uygulamaya bakıldığında, genel devlet politikasının, bu arada sosyal politika ile ilgili düzenlemelerin sadece din veya din adamları tarafından oluşturulmaması şeklinde anlamak gerekir. Yoksa bunu, dine ve dini faktörlere ilgisiz kalmak, onları konu dışı tutmak, dine karşı çıkmak şeklinde değerlendirmek son derece yanlıştır. Aksi bir tutumun bizi sosyal gerçeklerle ters bir konuma düşürmesi ve toplumu bunalıma, çıkmazlara götürmesi kaçınılmaz olur.

Bu çalışmamızda, özellikle sosyal güvenlik, sosyal yardım hizmetlerinin görülmesinde ve gelir-servet dağılımında vakıf müessesesinin yaptığı ve yapabileceği hizmetler üzerinde dururken, bu vesile ile söz konusu manevi temelin oluşumuna da katkıda bulunmak istemekteyiz. Çünkü, vakıfları kuran ve geliştiren manevi değerler, toplumumuzu kucaklayan genel manevi esaslardan ayrı düşünülemez. Vakıf müessesesi, islamiyetteki Allah ve insan sevgisine sıkı sıkıya bağlı bir müessesedir (Neumark (1943): 52).

Batıda olduğu gibi, bizde de söz konusu manevi temelin oluşturulmasını, ruhban sınıfından beklemek mümkün değildir. Çünkü, İslam'da böyle bir ruhban sınıfı bulunmamaktadır. Böyle olunca, bizde bu işin de sosyal politikacılara düştüğü ka-
naatindeyiz.

Vakıf konusuna geçmeden önce, onunla da ilgisi olması bakımından, sosyal politika ile ve özellikle de bizim üzerinde duracağımız sosyal güvenlik, gelir-servet dağılımı konusunda, bizde geliştirilmesi gereken söz konusu manevi temelin üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Fonksiyonel gelir dağılımı, yani gelirin üretim faktörleri arasında paylaşılması konusu, klasik iktisatçılarca; gelirin yeniden dağılımı konusu ise ancak asrımızın ortalarında ele alınmaya başlanmakla birlikte ve tüm toplumu kapsayan modern anlamda sosyal güvenlik sistemlerinin kurulmasının da sadece yüzyıl kadar önce gerçekleşebilmesine rağmen (Tuncer:

lik müesseselerine nadiren işaret edildiği görülmektedir. Bak. Yazgan (1969): 13; Yazgan (1975): 50-52; Yazgan (1977): 11-16. Şu eserde de konu başlıklarında hadis ve ayetlere yer verilmesinin söz konusu manevi temelin oluşturulması amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Zaim (1975); 9, 84, 215, 239, 259.

8-9, 29; Richardson: 3); genel anlamda kişisel gelir-servet dağılımı ve sosyal güvenlikle ilgili konuların çok eski zamanlardan beri insanları meşgul ettiği bilinmektedir. Hatta gelir-servet dağılımındaki dengesizliklerin ve sosyal güvenlik arayışlarının insanlık tarihinin en önemli dinamiklerden birini oluşturduğu söylenebilir. Bilindiği gibi, insanlık tarihini, gelir-servet dağılımındaki dengesizlikler, buna dayalı sınıf yapıları ve sınıflar arası çatışma ile açıklayan görüşler Marx'dan sonra büyük bir güç ve yaygınlık kazanmıştır.

İnsanlar arasında istismar olgusunun, gelir - servet dengesizliklerinin belli sınırlar içinde normal, tabii ve önlenemez olduğu inancının ve buna dayanan dünya görüşlerinin çok eski devirlerden beri, eşitlikçi görüşlerden daha yaygın olarak benimsendiği görülmektedir. Kültür ve medeniyetin gelişebilmesi için şart olan birikimlerin, ancak bu istismar olgusu ve gelir - servet dengesizliği ile oluşturulabilmesi gerçeğinin, insanlığı başka türlü düşünmekten alıkoyduğunu söylemek mümkündür. Ancak, son yüzyıllarda, iktisadi hayatta tabii bir nizamın işlediğine dair inancın sarsılmasıyla birlikte, dikkatler, paylaşım ve sosyal güvenlik konularında yoğunlaşmış, görülen dengesizlikler gittikçe artan rahatsızlık ve şikayetlere yol açmaya başlamıştır. Bu eğilime paralel olarak, gelir-servet dağılımı ve sosyal güvenlik meseleleri, dünyayı saran ideolojik kavgaların kaynağını oluşturmakta, belki de üzerinde en çok tartışılan konu haline gelmiş bulunmaktadır.

Kişiler arasındaki kabiliyet, beceri ve çalışkanlık farklarını dikkate almak ve iktisadi gelişme için gerekli tasarrufun ve girişimci ruhun oluşmasını engellemek kaydıyla, elden geldiğince dengeli, eşitlikçi bir gelir-servet dağılımının gerçekleştirilmesi ve bununla bağdaşmayan aşırı gelir-servet farklılıklarının törpülenerek mutedil bir seviyeye indirilmesi gerektiği, bugün genellikle benimsenmektedir. Önceki asırlara kıyasla daha çok şeyin farkında olan ve durumunu tevekkülle karşılayarak sabretme alışkanlığını oldukça yitiren kitleler, artık aşırı gelir-servet farklılıklarına tahammül edememekte, daha dengeli bir gelir-servet dağılımının gerçekleştirilmesini talep etmektedir. (Dilik (1976): 139).

Yukarıda açıklanan yaygın eğilime uygun bir şekilde, tarih boyunca islamiyetin de -belki biraz da haksız olarak- genellikle gelir - servet dağılımındaki haklı gerekçelere

dayanmayan dengesizliklerin bile normal, tabii, hatta faydalı olduğu biçiminde yorumlandığı ve Allah'ın böyle dilediği, dünya nizamını bu esas üzerine kurduğu şeklinde görüşler geliştirildiği görülmektedir (4). Böylece, tüm dengesizlikler, eşitsizlikler İslam'a da onaylatılmış olmaktadır. Nasreddin Hoca'nın yaygın fıkrasındaki "Allah taksimi mi? Kul taksimi mi? sözünün ifade ettiği felsefe, biraz iğneleyici de olsa, söz konusu zihniyetin halkın dünya görüşüne ne ölçüde sindiğinin bir işareti değil midir? Bu gelişime paralel olarak, İslam toplumlarında da kişilerin güvenliklerinin sağlanmasının, -vakıf sistemi hariç tutulursa- genellikle çevresindekilerin insafına, merhametine terk edildiği söylenebilir.

Her ne kadar, otoriter sistemlere gitmeden, -hatta gidilse dahi- oldukça dengeli bir gelir-servet dağılımı ve sosyal güvenlik sistemiyle, kalkınmayı birlikte götüren; gelir dağılımında büyük dengesizliklere başvurmadan kalkınma için gerekli tasarrufun oluşmasını sağlayan bir modeli, insanlığın henüz bulabildiğini söylemek mümkün değilse de, değişen şartlara ve dünya görüşlerine uygun olarak çağımızda İslamın daha değişik bir yorumuna ihtiyaç duyulduğu açıktır. Diğer dinler gibi İslamiyet de insanlığın tüm boyutlarına hitap etmekte, bu yüzden de farklı yorumlara kaynaklık edebilmektedir. Benimsenen temel felsefeye göre, iktisadi ve sosyal alandaki tüm dengesizliklere, "Mevla göreyim neyler, neylerse güzel eyler" zihniyetiyle ses çıkarmamayı, bunları, sabırla ve de ibretle seyretmeyi öğütleyen hükümler yanında; adil ve eşitlikçi (5) bir sosyal ve iktisadi düzenin kurulmasını müslümana bir görev olarak yükleyen devrimci anlayışları da İslamdan çıkarmak mümkün olabilmektedir (6). İşte, ça-

(4) Mesela, bu konuda İbn Haldun'un görüşleri için Bkz. Kozak: 188-189.

(5) Eşitlikçi gelir-servet dağılımından, mutlak anlamda eşit değil, fakat iktisadi kalkınma için yararlı, sosyal bakımdan arzulanan adil bir servet ve gelir dağılımı anlaşılmalıdır. Bkz. Türk, 285.

(6) Burada, Kur'anı Kerim'den şu ayete atıfta bulunmak mümkündür. "...Ta ki (o mallar), içinizde (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın" (Haşr (59): 7). Daha geniş bilgi için şu esere bakılabilir: Mannan: 148-187.

ğımızda izlenecek dengeli ve eşitlikçi bir sosyal politika-
nın manevi temelini oluşturmak üzere, İslamın bu son tarzda
yorumlanmasının büyük ihtiyaç olduğu görüşünderiz (7).Özel-
likle ilk devirlere doğru gidildiğinde, İslam'da bu yönde
prensipler ve uygulamalar bulmak daha da kolaylaşmaktadır
(8).İnceleyeceğimiz vakıf müessesesinin de ana felsefesi iti-
barıyla böyle bir yoruma dönük olduğu ve söz konusu manevi
temelin oluşmasına katkıda bulunacağı söylenebilir.

Diğer yandan, konuya girmeden, önemli bir hatırlatma da
bulunalım ki, bu çalışma da, vakıf müessesesi, tarihimizde,
İslam kültürü içinde kazandığı ve kazanabileceği şahsiyet,
muhteva ve işlevler açısından ele alınmakta, oldukça silik

Bir başka çağdaş kaynakta da, "sosyal adaleti gerçekleştirmek İslam'ın özünü teşkil eder "denilmektedir.(Mutahhari: 100. Keza Bkz. Ahmad: 3-6 ve Kozak: 194-195, özellikle (36) nolu dipnotu)

- (7) Nitekim, Mart 1983'de Pakistan'da toplanan II.İslam İktisat Kongresinde sunulan 25 tebliğden 10'unda doğrudan gelir dağılımı konusunun işlenmesi, diğer tebliğlerin de çok yakından ve dolaylı olarak bu konu ile ilgili olmaları son derece dikkat çekicidir.(Bkz.Abstracts of Papers Presented at the Second International Conference Islamic Economics, Islamic University, İslamabad, Pakistan.
- (8) Mesela, ileri gelen sahabelerden Ebu Zer-i Gıfari'nin, İslam toplumunda gelir ve servetin dengeli bir şekilde dağıtılması mücadelesinin bayraktarlığını yapan bir kişi olduğu görülmektedir. O'na göre, zenginlerin servetinde zekatin dışında da fakirlerin hakkı vardır ve, kişilerdeki ihtiyaçlarını makul ve meşru ölçüler içinde karşılayacak bir miktarı aşan zenginliğin, tüm toplum üyeleri arasında dengeli bir şekilde dağıtılması gerekir. Böyle bir gelir-servet dağılımını gerçekleştirmelerini idarecilerden talep eden Ebu Zer, bunu yapmadıkları için onları şiddetle eleştirmekteydi. O kadar ki, onun bu yoldaki fikirlerini benimseyen fakirler zenginleri taciz etmeye başlamışlardı. Sonunda, sosyal huzursuzluklara sebep olacağı endişesiyle, Ebu Zer, Medine civarındaki bir köyde ikamet etmek zorunda bırakılmıştır. Hz. Ebubekir, Hz.Ömer ve Hz. Ali'nin bazı uygulamalarının da Ebu Zer'in görüşleri yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.

ve güdük bir durumda bulunan bugünkü sahte çizgilerle değerdendirilmektedir. Çalışmanın her noktasında şu husus gözden uzak tutulmalıdır ki, vakıflar, ancak müesseseye vücut veren temel dünya görüşü ve değerler sistemine dayalı bir sosyal ve iktisadi yapıda arzulan kapsama ulaşabilir, beklenen işlevleri görebilir. Yoksa, müesseseyi ayakya tutan değerler sisteme yabancı, hâttâ dayalı sistemlere vakıf kurumunu monte ederek, sözkonusu düzenlerin aksayan yanlarını ve eksikliklerini gidermesini beklemek anlamsız ve sonuçsuz bir çaba olur. Kısaca, müessesenin suistimali ve istismarı şeklinde nitelendirilebilecek bu çabalar, tamamen ayrı bir planda düşünölmek gerekir ve konumuzun dışında kalmaktadır.

Cevdet: 297-298; Zeydan: 26-28, 18; Ebu Yusuf: 81, 86; Ahmad: 5. İslam'ın böyle eşitlikçi tarzda bir yorumu için, Bengaldeş'te kurulmuş bulunan Ebu Zer-i Gıfari Cemiyetinin şu yayınına bakılabilir: Shahed Ali, Economic Order of Islam, Ebu Dharr Ghıfari Society, Dacca, 1978. Keza Bkz. Naqvi: 65, 162. Aynı şekilde, Şah Velıyullah Dehlevi'nin (1703-1763), toplum hayatında iktisadi faktörlerin önemine, sağlıklı bir toplumun kurulması, devamı ve manevi değerlerin gelişmesi bakımından adil bir gelir-servet dağılımının şart olduğuna ilişkin görüşleri için Bkz. Sıddıqi: 174-175.

I. VAKIF MÜESSESESİNİN TARİHTEKİ HİZMETLERİ

İslami açıdan vakıf, bir malı (esas itibariyle, bir gayrimenkul mülkü), menfaati (kendisi ve/veya geliri) hayri bir hizmetin görülmesine tahsis edilmek amacıyla ve bu hizmetin ebediyete kadar devamı niyetiyle, vakfeden kişinin mülkiyetinden ve özel mülkiyetten (alım - satıma konu olmaktan) çıkarak, hususi (nev'i şahsına münhasır) bir mülkiyet kategorisine aktarma ve o kategoride tutma anlamına gelmektedir. Vakıf tesis eden kişiye "vâkıf", vakfedilen mala "nevkuf" denir. Vakıf yapan kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın nasıl yönetileceğine ilişkin esasları belirleyen ve mahkemece tesciliyle birlikte vakfın vücutbulduğu vesikaya (vakıf senedine) da "vakfiye" adı verilir.

Vakıfların konumuzla ilgili yönlerini yeterince iyi kavrayabilmek için, tarihi gelişimi ve bu gelişim içinde görüldüğü işlevleri ana hatlarıyla ortaya koymak gerekir. Bu bakımdan, tarihte, özellikle de Osmanlı döneminde, vakıfların görüldüğü genel hizmetler, daha sonra da münhasıran sosyal siyasete ilişkin işlevler üzerinde durmaya çalışacağız.

A. Tarihi Gelişim

Vakıf, Endülüs'ten Endonezya'ya, Orta Asya'dan Güney Afrika'ya kadar uzanan geniş İslam coğrafyasında, hicri 3. asırdan itibaren, buralarda yaşayan toplumların sosyal, siyasi ve iktisadi yapılarına kök salmış, son devirlerde büyük darbeler yemesine rağmen halen de bu etkinliğini kısmen sürdürebilen son derece önemli bir sosyal kurumdur (Yediyıldız; 168). Bazı araştırmacılar vakfı, İslam toplumlarında oluşturulan ve geliştirilen en önemli ve kapsamlı müessese olarak değerlendirmektedir. (Madani- Al. Syed).

Endülüs'te vakıf mülklerin gelirleri sosyal hizmetler için harcanmak üzere, devlet hazinesinden tamamen ayrı, Kadı'nın idaresindeki özel bir hazineye toplanırdı. Bu hazineye o kadar büyük meblağlar birikiyordu ki, devlet hazinesinin yetersiz kaldığı durumlarda (savaş vs. hallerinde) bu hazinenin devlete yardım edilirdi. (Yediyıldız: 161). Endülüs'teki vakıf hastahanelerde, zengin fakir herkese bakılıyordu. "Tıbbi tedavileri karşılığı, hastalar bir dirhem bile masraf

yapmıyorlardı. Yatma, iâşe ve ilaçlar tamamen bedava olduğu gibi, ayrıca taburcu edilirken de kendilerine bir kat elbise ile bir aylık iâşe masraflarını karşılayabilecek miktarda para veriliyordu"(Hunke: 158).

İbn Haldun, o dönemde (14.Yüzyıl) vakıfların Mısır'da ilmin ve medeniyetin gelişmesinde ne kadar önemli rol oynadığını şöyle ifade etmektedir: "Türk emirleri medreseler, zaviyeler, rıbatlar (imarethaneler) yaparak, gelir getiren (emlak ve) akarları buralara vakfettiler...Vakıf (malı olan emlak ve akar) çoğaldı. Bunlardan hasıl olan gelirler ve faydalar yüksek meblağlara ulaştı.Vakıf gelirlerinin çok olması sebebiyle ilme rağbet edenler ve muallimler de çoğaldı. İlim tahsil etmek maksadıyla Irak'tan ve Mağrip'ten halk buraya akın etti.Buradaki ilim pazarı canlılık kazandı ve ilim ummanı coştı" (İbn Haldun: II/1019).

Selçukluların iktisadi ve sosyal hayatında da vakıflar son derece önemli bir yer almaktadır.Bu dönemde vakıflar büyük bir yaygınlık kazanmış, toplumun eğitim, sağlık vs. ihtiyaçlarını karşılamak için Selçuklularca kurulan pek çok vakıf müessesesi, daha sonra Osmanlılar zamanında da, kuruldukları amaç doğrultusunda hizmet vermeye devam etmiştir. "İktisadi ve kültürel bakımdan çok ileri bir durum arzeden Selçuklu Türkiyesinde tababet de o derece ehemmiyet kazanmıştı ki hemen her şehir ve kasabada mevcut hastahanelerde tedavi meccani olup, her birinin büyük vakıfları vardı." (Turan: 52). Ayrıca, bayındırlık hizmetlerinin, san'atın, mimarinin ilerlemesini de vakıf müessesesindeki gelişme ile açıklamak mümkündür. Vakıf eserlerin çoğalması, mimar, usta, tezyinatçı gibi bir çok sanatkarın istihdamına ve yetişmesine imkan vermiştir.Bu büyük gelişme sonucu, Selçuklularda, çok sayıda ki vakıfların idaresinin düzenli bir şekilde yürütmesini sağlamak için bir "Evkaf Nezareti"nin kurulması yoluna gidilmiştir.(Ünver: 17-24; Turan: 184).

B. Osmanlı Döneminde Vakıfların Gördüğü Genel Hizmetler

Osmanlılarda vakıfların çok daha büyük bir gelişme gösterdiği, toplumun eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi en temel ihtiyaçlarının ötesinde, son derece ayrıntılara dönük alanlara bile yöneldiği anlaşılmaktadır. O kadar ki, batılı sosyal siyasetçiler 16. asır Osmanlı toplumu için "vakıf cenneti" tabirini kullanmışlardır.(Yazgan (1977): 15).Gerçekten o dönemlerde vakıf müessesesi "toplumun tüm ihtiyaçlarına ce-

vap vermeye çalışan tek yaygın toplumsal kuruluş" haline gelmiştir. O kadar ki, vakıfların gördüğü işlevleri göz önünde tutmadan bu dönemlerin iktisadi ve sosyal hayatını kavramak mümkün değildir. (Kuban: 68; Neumark (1943): 52).

İslami açıdan bakıldığında biraz garip ve kabul edilemez görünse de, Osmanlılarda devletin görevlerine ilişkin anlayış ve uygulamanın İslamın ilk dönemlerindeki ve bugünkü sosyal devlet telakkisinden oldukça farklı olduğu söylenebilir. Osmanlı sisteminde devlet esas itibarıyla iç ve dış güvenliği sağlamakla görevliydi. Devlet kendisini vatandaşları eğitmek, onlara sağlık hizmetleri götürmek, fakirlere yardım etmek, yol, köprü, vs. yapmakla doğrudan görevli ve mükellef saymıyordu. Bu işler için devlet bütçesinden tek kuruş harcanmazdı. Tasavvur edilmesi çok güç olmakla beraber, İslami bakımdan aslında bir devlet görevi olarak kabul edilmesi gereken bütün bu hizmetler, eğitim, sağlık, bayındırlık tesisleri hep şahısların (başta padişah olmak üzere, diğer devlet büyükleri ve zenginlerin) kurdukları ve devletin de vergi muafiyetleri vs. yollarla dolaylı olarak yardımcı olduğu, desteklediği vakıf müesseseleri tarafından gerçekleştiriliyordu. (Öztuna: IX/92 - 93). Bu durum, İslami kaynaklardan çok, eski Doğu imparatorluklarının tesirinde kalmanın ve İslam hukukunda kamu hukuku ve özel hukuk ayrımının açık bir şekilde ortaya konmamış bulunmasının bir sonucu olarak değerlendirilmektir (9).

Bu devrede vakıfların gördüğü hizmetleri şu başlıklar halinde incelemek mümkündür:

1. Eğitim ve Öğretim Hizmetleri

Osmanlılarda eğitim ve kültür hizmetleri hemen tamamıyla vakıflar tarafından yürütülmekteydi. Osmanlı toplumunun en önemli sosyal merkezlerinden birini oluşturan büyük vakıf külliyelerinin odak noktasını cami teşkil etmekte, hemen bunun ardından her seviyedeki mektep ve medreseler, kütüphane,

(9) Hatemi: 27. 137-138.148,151. Hatemi'ye göre, bazı vakıflar, "asya üretim biçiminin zaruri bir sonucu olmasalar bile, hiç değilse bu üretim düzeninde âmme hizmetlerinin merkezî iktidarca yüklenilmesinin bir gerçekleşme vasıtası, bir tezahirüdür."

hastahane, aşhane, arasta-çarşı, han-kervansaray, hamam, meşruta, binaları (külliye'deki görevlilerin meskenleri) gelmektedir. Mesela, külliyelerin en gelişmiş örneği bulunan Süleymaniye külliyesinde, hastahane, misafirhane, hamam ve dükkanlar gibi diğer unsurların yanında dört büyük medrese, darul-hadis, darul-kurra, darüssıbyan, tıp medresesi, mülazımlar medresesi bulunmaktaydı (Akozan; 304-307). Genel olarak medrese ve mekteplerin camilerin etrafında toplanması esastı. Küçük vakıfların, camiler bünyesinde kurdukları "sıbyan mektepleri" adı verilen mahalle okulları, küçük yaştaki çocukların eğitimiyle meşgul olur, onları medrese eğitimine hazırlardı. Buradaki "muallimler", onların "halife" adı verilen yardımcılarıyla diğer gerekli personel, maaşlarını bağlı oldukları vakıftan alırlardı (Gökçen).

Mektep, medrese vakıfları yanında, kütüphaneler, açık hava okulları kurulması ve buralarda okuyan öğrencilerin gıda yiyecek ve çeşitli ders malzemesi ihtiyaçlarının karşılanması, onlara yakacak, dinlenme parası verilmesi ve bahar aylarında kırlara, mesire yerlerine götürülüp gezdirilmeleri, dinlendirilmeleri ve orada kendilerine ziyafet verilmesi gibi amaçlara dönük vakıflara da rastlanmaktadır. (Kunter (1938): 104, 107; Kunter (1956): 1).

Eğitimle ilgili vakıflardan bir çoğunun da, genel anlamda eğitim ihtiyacını karşılama yanında, kendi imkanlarıyla eğitim yapması mümkün olmayanlara eğitim imkanı sağlayarak, eğitimde fırsat eşitliğini temine dönük olduğu görülmektedir. Bir örnek olmak üzere, Zağanos Paşa'ya ait H.866 tarihli vakfiyeden şu pasaj aktarılabilir: "...yetim çocukları okutan sıbyan muallimine yevmiye beş dirhem tayin ve şöyle şart eyledi ki muallim olan kimse on nefer yetim çocuk okutup iki defa Kur'an (hatmettirecek) ve sonra iki defa lugat öğretecek ve tahsil-i ilme kabiliyyeti olmayan kimseleri kabul etmeyecektir." (Berki (1956): 26). Bir diğer vakıfta ise (Antalya'lı Ebubekir Paşa vakfı), İstanbul'da, Lefkoşe'de ve Cidde'de birer mekteple, Mora'da (bir mektep) ve bir öğrenci yurdu açılması şart edilmişti. Bu öğrenci yurdunun Mora, Adalar ve Trablus gibi uzak yerler halkının çocuklarının eğitiminde hizmet verdiği görülmüştür (Kunter (1956): 4).

2. Sağlık Hizmetleri

Hemen her büyük vakıfta "bimarhane" veya "darüşşifa" denilen hastahane bulunurdu (Akozan: 304). Osmanlılarda has-

tahanelerin ekserisi, tıb medreselerinin (fakülte) tatbikat yerleri idi. Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlı medrese-hastahaneleri de çok zengin vakıf akarlarına sahipti ve hiçbiri devletçe yaptırılmamıştı; hepsi hayır sahiplerinin eseri idi. Haseki, Gureba, Şişli Etfal hastahaneleri, se... bu vakıf hastahanelerin, günümüzde de hizmet vermeye devam eden örnekleridir. Bir de "tabhaneler" vardı. Hastahanelerden taburcu edilen bünyesi zayıf hastalar bir müddet buralarda misafir edilirdi. Ekseri hastahanelerin tabhaneleri de vardı (Öztuna: XI/145. 195).

Yapılışından bir buçuk asır sonra, Edirne'de II. Beyazıt tarafından tesis edilmiş bulunan vakıf hastahanesinin akıl ve ruh hastalarına mahsus bimarhane kısmını gezen Evliya Çelebi, burada çiçek yetiştirilerek, onların güzelliği ve kokusu ile hastaların tedavi edildiğinden, bu amaçla bilhassa lale, süm-bül, reyhan, karanfil, şebbuy, nesrin, yasemin, müşk-i rumi, deveboynu, sim-ü zerrin çiçeklerinin kullanıldığından; ayrıca, musiki ile tedavide de, bilhassa neva, rast, düğah, se-gah, çargah, suznak, zengule, buselik makamlarının çok iyi netice verdiğinden ve haftanın iki günü hastahaneye bağlı ec-zahaneden her isteyene bedava ilaç dağıtıldığından bahsetmektedir (Öztuna: XI/142; Gökay: 263-265).

3. Bayındırlık Hizmetleri

Daha önce de işaret edildiği gibi, Osmanlı döneminde, askeri maksatlar dışında bayındırlık eserleri yapılması devlete ait bir görev ve mükellefiyet olarak düşünülüyordu. Bu eserler, devlet ileri gelenleri ve diğer zenginler tarafından yaptırılırdı. "Parasına göre bir hayır eseri yaptırmayana çok kötü gözle bakılırdı. Esasen böylesi de pek çıkmazdı" (Öztuna: VI/220).

Bu çeşit vakıflar arasında, yol, kaldırım, köprü, kanal, kemer, kuyu, bent, çeşme, ve sebiller, deniz feneri, yüksek dağlar ve geçitlerde sığınaklar, konak evleri, kervansaraylar inşası ve bunların tamiri amacına dönük vakıflar büyük yekun tutmaktadır. Büyük vakıf müesseseleri yoluyla son derece geniş kapsamlı sulama tesislerinin kurulduğu ve işletildiği görülmektedir (10).

(10) Barkan: 279-365; Kunter (1938): 104. 107

4. Şehircilik ve Belediye Hizmetleri

Osmanlı döneminde şehircilik ve belediye hizmetlerinin de tamamen vakıf müessesesine dayandığı anlaşılmaktadır (11) Hatta, bu sebepten, bazı araştırmacılar Osmanlı toplumunda vakıf müessesesini dini olmaktan çok, beledi, seküler ve sosyal bir kurum olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını ileri sürmektedirler. (Kuban: 68). Şüphesiz, bu durum, İslamda dini olanla dünyevi olanın iç-içe olmasından, daha doğrusu böyle bir ayırımın bulunmamasından ileri gelmektedir.

Bu devirde, şehirdeki belediye hizmetlerinin yürütülmesi için devletin mali bir yardımda bulunması söz konusu olmadığı gibi, bu hizmetlerin yürütülmesi için şehir halkının yaptığı katkı da yok denecek kadar azdı. Belediye hizmetleri için halktan vergi alınmıyordu. Yerli ve yabancı araştırmacılar, gelişmiş bir belediye teşkilatı olmaksızın (Osmanlılarda ilk Belediye teşkilatı İstanbul'da 1856'da kurulmuştur), içinde on binlerce insanın yaşadığı ve o dönemde dünyanın en kalabalık merkezlerini oluşturan Osmanlı şehirlerinde belediye ve şehircilik hizmetlerinin, kendi devirlerine göre mükemmel ve düzenli bir biçimde nasıl yürütülebildiğini anlamakta güçlük çektiklerini ifade etmektedirler."Burada müslüman ve özellikle Türk toplumunda, başka ülkelerdekine nazaran çok daha fazla gelişmiş olan vakıf müessesesi sorunun düğümünü çözmektedir. Batıda, kilisenin, belediyenin ve hükümetin gördüğü hizmetleri bizde geniş ölçüde fertlerin kurdukları vakıflar yürütmüşlerdir."(12).

Bayındırlık vakıflarında da işaret edildiği gibi, şehirlerin su, yol, temizlik gibi hizmetleri yanında bir çok sosyal hizmetler de vakıflarca yerine getiriliyordu. Bazı vakıflar da sokakların aydınlatılması, şehrin çeşitli yerlerinde bahçeler, halkın dinleneceği güzel parklar kurulmasını amaçlamaktaydı. (Yediyıldız: 171).Yalnız imparatorluğun merkezin-

(11) Ergin: 35; Ülken (1971): 21, 22, 31.

(12) Kuban: 63-67. Burada bir hatırlatmada bulunalım ki, Öztuna'nın tesbitlerine göre, 1750 yılında bile, İstanbul ve Kahire sırasıyla 1.400.000. ve 580.000 nüfus barındırırken, aynı yılda Viyana, Napoli ve Moskova'nın nüfusları, sırasıyla 160.000, 310.000 ve 120.000 kadardı. (Öztuna : VI/336-340).

deki şehirlerin değil, uzaktaki şehirlerin suları da hayır sahiplerinin kurdukları vakıflarca getiriliyordu. Mesela Kıbrıs'ta Larnaka kasabasının muazzam su tesisatı Antalyalı Eubekir Paşa'nın vakfıdır. Magosa suyu da vakıftır ve Pertev Paşa'nın eseridir. Lefkoşe suları ise Silahtar ve Arap Ahmet Paşa vakıflarındandır. (Kunter (1956): 4).

Diğer yandan, Osmanlılarda şehirlerin ve hatta köylerin kuruluş ve gelişmelerinin de vakıf müesseseleriyle iç-içe olduğu görülmektedir. Tesis edilen vakıfla birlikte kurulan derviş zaviyeleri bir çok köyün ve şehrin (şehirdeki ilk oluşan mahallerin) çekirdeğini oluşturmuştur. (13).

5. Askerlik ve Talim (Spor) Hizmetleri

Kale, istihkam, donanma, top, gemi yapımına, sınır kalelerini bekleyenlere yardım vakıfları; topçular ocağı, kalyoncular ocağı, lengerhane, dökümhane, saraçhane, baruthane, kılıçhane, demirhane vakıfları; deniz ve kara harplerinde yararlılığı görülenlere yardım, süvarilerce ve top çekmede kullanılan atların satın alınması ve yetiştirilmesi için kurulan vakıflar da büyük boyutlara varmaktadır. Diğer yandan, halkı askerlik eğitime hazırlamaya dönük spor vakıfları da oldukça fazladır: Spor meydanları ve tesisleri kurulması; yüzücülüğü, koşuculuğu, ok ve cirit atmayı, biniciliği ve cins at yetiştirilmesini teşvik vakıfları; kemankeş zaviyeleri, pehlivan tekkeleri, cüdi, (süvari, binicilik) teşekkülleri, ok meydanları, zorhaneler vs. (14). Bu vakıflar, devletin savunma harcamaları yükünü hafifletmede yardımcı oluyordu

6. Münhasıran Dini Hizmetler

İslami bakımdan, dini hizmetlerle, diğer sosyal gayeli hizmetler arasındaki sınırı tesbit oldukça güç hatta imkansız olmakla birlikte, şu vakıfları münhasıran dini vakıflar olarak değerlendirmek mümkündür: Cami, türbe, namazgah, muvakkithane, Darülhuffaz tesisi; camilerde vaaz edilmesi, mevlid

(13) Kuban : 60-61,64; Barkan: 279-365

(14) Kunter (1938): 104, 107; Kunter (1956): 2.

okutulması; Kur'an-ı Kerim hatmeden çocuklara muayyen miktarlarda para dağıtılması; cami ve mescitler için mum, kandil yaptırılması ve yaktırılması; Ramazan da ve diğer mübarek günlerde akşamları camilerde hurma, zeytin, su, bal şerbeti vs... dağıtılması; Kur'an-ı kerim ve diğer dini kitapların yazdırılması, ciltletilmesi vakıfları.

7. Bazı Özel Vakıflar

Hiç bir kategoriye sokulamayacak bazı öyle garip vakıflar vardır ki, bunlar o toplumda insanların temel sorunlarının halledildiğinin simgesidirler. (Yazgan (1977): 15) Bunlardan bazılarını şöylece sıralamak mümkündür: Hayvanlara gıda ve su verilmesi, yaralı leyleklere bakılması, sivrisineklerle mücadele, nadide çiçek ve gül yetiştirenlere mükafat, Van gölünde gemi işletilmesi vs. vakıfları (Kunter (1938): 104, 107).

C. Osmanlılarda Vakıfların Sosyal Siyasete İlişkin İşlevleri

Geniş anlamıyla ele alındığında sosyal siyasete ilişkin işlevlerle diğerlerini birbirinden ayırmak çok güçleşmekle beraber, bu bölümde vakıfların sadece sosyal yardıma, sosyal güvenliğe, gelir-servet dağılımına ve istihdamı artırmaya dönük işlevleri üzerinde durulacaktır.

1) Sosyal Yardım ve Dayanışma Hizmetleri

Aşevi, misafirevi tesisi, ihtiyarlara elbise verilmesi, dükkan açmak isteyenlere yardım edilmesi, ihtiyaçlı olanlara ödünç para verilmesi, hapiste olanlara yiyecek, soğuk su verilmesi; halka, çocuklara meyve yedirilmesi gibi, sayılması uzun sürecektir pek çok vakıfların, bu dönemde muhtaç olma şartı aranmaksızın herkese yardım amacına yöneldiği görülmektedir. "XVII. asır ortalarında, üç arkadaşıyla birlikte Mısır'dan İstanbul'a kadar 67 günlük bir yolculuk yapan Samuel ben David Yemşel, yol güzergahında her gece bir han veya kervansaray bulduklarını, bunlardan mahrum iki küçük kasabada ise yolculara tahsis edilmiş misafir odalarında ağırlandıklarını yazmaktadır." (Bernerd Lewis'den naklen, Yedi yıldız: 171). Bu tesbit, vakıflar yoluyla sosyal hizmetlerin ne kadar düzenli bir biçimde sağlandığını göstermektedir.

Sosyal yardım hizmeti sağlamaya dönük vakıfların yanında, kişilere genel anlamda bir yardım temini söz konusu olmaksızın, sadece toplumsal dayanışmayı güçlendirmeye dönük vakıflarda vardır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Belli bir san'at kolundaki kişilerin senenin bazı günlerinde bir mesire yerinde ziyafet düzenleyerek biraraya gelmeleri, kaynaşmaları; usta ve kalfaların peştemal kuşanma törenlerinin düzenlenmesi; esnaf ve zenaatkarlar arasında yardımlaşma; bayramlarda top atılarak halkın neşelenmesi, çocukların eğlenmesi ve gezdirilmesi, düğün ziyafetleri için mutfak eşyası sağlanması, halkın deniz kenarlarında dinlenmesi için mesire yerleri hazırlanması, çamaşrhane tesisi, köy ve mahalle sandıklarına yardımda bulunulması gibi amaçlara dönük vakıflar (15).

Osmanlı vakıf külliyeleri toplumsal kaynaşmayı kolaylaştıran bir sosyal merkez hizmeti de görmüşler: "sadece ibadet yeri, öğretim merkezi ya da fakir mutfağı oldukları için değil, fakat çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önayak oldukları için sosyal katalizör rolü oynamışlardır." (Kuban: 71).

Türklerin şehirleşme yapısı içinde sosyal dayanışmanın mahalle çevresindeki birimler içinde ferde yansıdığı, kişilerin sosyal sorumluluklarını da bu çerçevede algıladıkları anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak, son devirlerde mahalle sakinleri arasında mali yardımlaşmayı düzenlemeye dönük "Mahalle Sandığı" denen özel tarzda vakıfların oluştuğu görülmüştür (Kuban: 66; Yediyıldız: 172; Çağatay: 49).

Vakıf müessesesini, bizdeki tarihi işlevleri dikkate alındığında sadece fakirlikle mücadele eden, yoksullara yardım eden bir müessese olarak değerlendirmemek gerekir. Vakıflar, bu sınırlı amacı çok aşmakta, adeta "insanlığın yücelmesine", "hayatın güzelleşmesine", "insan haysiyetine yaraşır bir asgari seviyenin sağlanmasına" yönelmektedir. Bu geniş hizmet alanı içinde, vakıfların sağladıkları hizmetlerden sadece gelir seviyesi düşük olanların yararlandığını söylemek mümkün değildir. Diğer yandan, vakıf kuranların da sadece çok zengin sınıflar olmadığı, kendi mali güçleri ölçüsünde her sınıftan

(15) Kunter (1938): 104, 107; Berki (1956): 30; Kunter (1956): 1.

halkın (esnaf, köylü, asker vs.), adeta bütün bir milletin katkılarıyla bu müessesenin geliştiği anlaşılmaktadır (16).

2) Sosyal Güvenlik Hizmetleri

Burada, vakıfların sosyal veya fiziki bir tehlikeye maruz kalanlara dönük hizmetlerini ele alacağız. Daha önce de işaret edildiği gibi bazı vakıflar tehlikeye uğrama şartı aramaksızın her alanda, herkese yardım amacı güttüğü halde (yolculara yardım vakıfları gibi), bazı vakıflar da sadece bir tehlikeyle karşılaşanlara (yetimler vs.) yönelmişlerdir. Bilindiği gibi, birinci amaca dönük müesseseler sosyal yardım kuruluşları olarak değerlendirildikleri halde; ikinci tip hizmetler sosyal güvenlik hizmeti olarak değerlendirilmektedir. (Yazgan (1975); 18).

Gerçekten, vakıfların, herkesin karşılayabileceği yaygın fiziksel ve sosyal riskler yanında bazan son derece tali risklere karşı da kişileri korumayı hedef aldıkları görülmektedir. Sosyal güvenlik hizmeti vermeye dönük bazı vakıf çeşitlerini şöylece sıralayabiliriz (17):

- Kimsesiz çocuklara, öksüzler, yetimlere, muhtaçlara yardım vakıfları(18);
- Cüzzamlılara, körlere, dilsizlere, yardım vakıfları, akıl hastahanesi ve diğer hastahane vakıfları;
- Düşmana esir düşenlerin fidyelerinin ödenerek kurtarılması vakıfları;

(16) Kunter (1938): 106; Vakıflarımız, Vakıflar Umum Müdürlüğü yayını, 1941

(17) Kunter (1938): 104, 107; Kunter (1956): 1, Bilmen; Berki (1956): Berki (1962): 11, Kurtkan (1972); 156-157.

(18) Vakıf imaretlerinin yaptıkları hayırlı işler arasında kimsesiz çocukların yetiştirilmesi ve hayatlarını kazandıracak çağa gelinceye kadar yetimlere maaş bağlanması gibi hizmetler vardır. Fatih İmaretı vakfından her ay 200 yetim çocuğa onbeşer akçe maaş verilmekteydi. Bu meblağ, altın üzerinden, -elli akçe bir altın hesabıyla-1994 yılı fiyatlarıyla bir milyon lira tutmaktadır ki, satınalma gücü olarak takriben üç milyon liraya tekabül etmektedir (Öztuna, XI/180).

- Köle ve cariyelerin azad edilmesi, azad edilenlere yardım da bulunulması vakıfları;

- Fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması vakıfları;

- Hamal, kayıkçı, camcı gibi ağır ve yıpratıcı işlerde çalışan işçilere ve esnafa yaşlandıkları veya sakatlanarak çalışamayacak hale geldikleri zaman emekli aylığına benzer şekilde gelir tahsis edilmesi vakıfları;

- Harp malüllerine ve gazileri yardım vakıfları;

- Borçları veya müflis duruma düşmeleri sebebiyle hapsedilenlere yardım edilerek hapisten kurtarılmalarını sağlamaya dönük vakıflar.

Yukarıdaki vakıfların karşılaştıkları tehlikelerin bir kısmı esir düşenlerin veya köle ve cariyelerin fidyelerinin ödenmesi gibi o devrin şartlarına has bazı tehlikeleri kapsamakta ise de bir çoğu da, bugünkü sosyal güvenlik sistemlerinin kapsadıkları tehlikeleri oluşturmaktadır. Tehlike kavramını biraz daha geniş tutarsak ve sosyal güvenliği geniş manada değerlendirirsek, vakıfların karşılamaya yöneldikleri riskler, hizmetçilerin kırdıkları çanak çömleklere kadar uzanabilmektedir. Bu tip vakıflardan bazıları da şunlardır:

- Öksüz kızlara çehiz verilmesi;

- Hac yolunda parasız kalanlara yardım edilmesi;

- Ticaret ve sanatta işi bozulanlara yardım bulunulması;

- Tohumluk temin edemeyen fakir çiftçilere ödünç tohumluk buğday, arpa vs. verilmesi;

- Harp ve kıtlık halleri için ülkenin uygun yerlerinde yiyecek depo edilmesi;

- Kırdıkları çanak, çömlek gibi şeyler yüzünden hakarete uğramamaları için, köle ve cariyelerin kırdıkları bu cins eşyanın bedelinin vakıfça ödenmesi amaçlarına dönük vakıflar.

Ayrıca, mahalle ve köylerde oluşturulan, hizmet alanı sınırlı "avarız vakıfları"nın da, o mahalle ve köy birimi içindeki halkın sosyal güvenliklerini sağlamaya yöneldiği ve bu yönleriyle tamamen, sınırlı bir sosyal güvenlik müessesesi olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Bu vakıflar "mahalle ve köylerde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık sebebiyle kar-u-kisbden aciz kalanların (ailece) infak ve iâsesi ve kimsesiz çocukların bakılıp gözetilmesi ve fukara cenazelerinin teçhiz ve tekfini" gibi hizmetleri görmekteydiler. (Berki (1962): 11). Aynı şekilde, her esnaf loncasının da bir "avarız sandığı" vardı. Üye aidatı, ba-

ğışlar, varissiz ölen lonca mensuplarının serveti sayesinde bazı lonca mensuplarının sandıkları, gerçek bir banka derecesinde zengindi. Savaşta hükümete nakdi yardım yapan, asker ve gemi donatan büyük lonca sandıkları vardı. Felakete uğrayan lonca mensubunun bütün zararı derhal bu sandıktan ödenirdi. Lonca mensubunun düğün masrafını bu sandık karşılardı. Yeni bir alet edinmek, dükkan açmak istiyorsa bunu temin ederdi. Bunlar dışında lonca mensubuna çok düşük faizle kredi de verirdi. Lonca mensubunun, kendi sandığı dışında bir yere veya şahsa borçlanması ayıp hatta yasaktı. Ölen lonca üyesinin çocuk çocuğu muhtaç durumda ise onlara bakmak, çocuklarını yetiştirip yerleştirmek loncanın görevi idi (Öztuna, XI / 387).

Diğer yandan, vakıf kuranların, toplumdaki tehlikeye uğrayan kişilere sosyal güvenlik hizmeti sunma çabaları yanında: vakıf müessesesinin, Orta Çağlarda, vakıf tesis edenlere de bir çeşit sosyal güvenlik hizmeti sağladığı görülmektedir. Gerçekten, Orta Çağ şartlarında, yönetici-zengin sınıfları tehdit eden en büyük sosyal tehlike, sultanın bu servete el koyması, göz dikmesi idi. Özellikle, yüksek idari kademelerdeki kişiler, eğer kısa zamanlarda büyük servetler devşirmişlerse, hiç ummadıkları bir anda sultan tarafından azledilmeleri ve mallarına - çoğunlukla canlarına da- el konulması mümkündü. Orta Çağlarda, "müsader-i emval" denen bu uygulamanın çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Hayatlarını sigorta ettirmenin bir yolunu bulamıyorlarsa da, bu zengin yönetici sınıfların, adına "orta çağ sigortası" denilebilecek vakıf sistemi yoluyla servetlerini müsadereden kurtabildiklerini: hayatlarını yitirmezlerse kendileri ve çocukları, yitirirlerse çocukları için (kendilerini ve daha sonra da çocuklarını mütevellî tayin etmeleri ve vakıf gelirlerinden pay tahsis etmeleri yoluyla) bir geçim garantisi oluşturdukları görülmektedir (19). Gerçi, bugünkü anlamıyla sosyal güvenlik, servet sahibi sınıfların değil, düşük gelirli gurupların güvenliği ile ilgiliyse de, sultanın fermanıyla, bir anda her şeyini yitirme tehlikesine karşı,

(19) Ülken (1971): 15, 19-20; 32; Kozak: 180. Vakıf sisteminin gelişmesinde, "müsadere-i emval" tehlikesine karşı, kendini ve çocuklarını maddi yönden güvenlik altına alma endişesinin oynadığı rolü fazla büyütmenin doğru olmadığını ileri sürenler de vardır. (Kunter (1938): 105-106)

vakfın bu kişiler için de , özel bir sosyal güvenlik kategorisi olarak işlediği anlaşılmaktadır. Böylece, bir taraftan yönetici- zengin zümrelerin sosyal güvenliği sağlanırken, diğer yandan da, - müessesenin tamamıyla kötüye kullanıldığı durumlar hariç - kurulan vakfın geri kalan geliri sosyal harcamalarda kullanılmış olmaktadır. Bir yerde, bu uygulama ferdi çıkar ve endişelerle sosyal amaçların özel bir sentezi olarak da değerlendirilebilir. Bu yola gidilmeyip de servet, sultan tarafından müsadere edilseydi, gelir-servet dağılımı açısından daha iyi bir durum ortaya çıkacaktı demek güçtür.

3) Gelir - Servet dağılımına ilişkin işlevleri

Vakıflar yoluyla gelir-servet dağılımının ne yönde etkilendiği, son derece önemli bir konudur. Vakıfların toplumda yöneldikleri hizmetler üzerinde durmamız da, bu konuyla ilgisini kurmak içindir. Çünkü, Orta Çağ şartlarında, tahsis edilen gayrimenkullerin kiraları veya bunlardan elde edilen zirai ürünlerden başka gelirleri olmayan vakıfların, toplumda bu kadar yaygın ve ayrıntılı hizmetleri yürütebilmeleri için, ne kadar büyük iktisadi kaynakları bünyelerinde toplamaları gerektiği kolayca tahmin edilebilir. Bu hizmetlerden yararlanların, hizmetin bölünemezliğinin söz konusu olduğu durumlarda (bayındırlık, eğitim vakıfları vs.) sadece fakirlerden ibaret bulunmadığı söylenebilir de, hemen bütün toplumlarda düşük gelirliilerin daha fazla olduğu; diğer yünden de verilen hizmetlerin pek çoğunun tamamen fakirlere yöneldiği dikkate alınırca; vakıfları kuran varlıklı tabakadan alt tabakalara doğru büyük bir servet-gelir aktarmasına yol açıldığı anlaşılır. Tabii bu etki, vakıf müessesesinin kötüye kullanılması veya vakıf mallarının iyi işletilememesi ölçüsünde azalacaktır. Gerçi ilerde de üzerinde durulacağı gibi vakıf, üst tabakadan alt tabakalara servet transferi değildir ama; üst tabakanın servetinin onların mülkiyetinden çıkararak toplumsallaşması ve elde edilen nemalarının da alt tabakalara gelir ve hizmet şeklinde yayılması sözkonusudur. İşte bu yönüyle de vakıflar, önemli bir sosyal siyaset müessesesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

a) Orta Çağda Gelir - Servet Dağılımı ve Vakıfların İşlevi

Vakıfların gelir-servet dağılımında ne gibi etkileri ol-

duğunu ortaya koyabilmek için, en yaygın ve başarılı hizmet verdiği dönemlerde ve genel olarak Orta Çağda gelir-servet dağılımının nasıl olduğu üzerinde kısaca durmak gerekir. Toplumdaki mevcut gelir-servet dağılımının bilinmesi, bunun ardından da vakıf kuran kesimlerle, vakıfların sağladığı yardım ve hizmetlerden yararlananların kimler olduğunun ortaya konması, bazı sonuçlara varmamızı mümkün kılacaktır.

Orta Çağda Osmanlı ülkesinde ve genel olarak Şarkta devlet ileri gelenlerinin, hükümdar ve yakınları ile yüksek seviyedeki yöneticilerin (yüksek paye ve mansıp sahiplerinin), toplumun iktisadi bakımdan da en güçlü sınıfını oluşturdukları anlaşılmaktadır. Gerçekten, bu dönemde siyasi gücün, iktisadi gücü ele geçirmede de en etkin bir vasıta olduğu görülmektedir. "Osmanlı sisteminde kudret servete üstündür; servet kudreti yaratmaz, kudret serveti yaratır; ama kudretin yarattığı serveti, daha üstün kudret her an mahvedebilir; onunla birlikte sahibini de..."(20). Bu üst yönetici sınıflardan sonra, bunlara yakın olan zümreler, siyasi iktidardan kuvvet alan "feodal" sınıflar (eşraf ve ayan) gelmektedir; bunları da halk içinde itibar sahibi olan, aynı zaman da devlet ileri gelenleriyle de iyi ilişkiler içinde bulunan ulema, "ruhani tarik mensupları" ile orta tabakayı oluşturan tüccarlar, esnaf ve zenaatkarlar takip etmektedir. (21).

Fiili üretime en yakın bulunan geniş halk tabakaları (çiftçiler, esnaf ve zenaatkarlar) ile yukardaki zümreler arasındaki gelir-servet farkının büyük boyutlarda olduğu; alt tabakalar günlük geçimlerini sağlama peşindeyken, yüksek tabakaların iktidara ve sultana yakınlıkları ölçüsünde "mal, servet ve ihtişam" içinde yüzdükleri anlaşılmaktadır. Bu büyük eşitsizlikler ve farklılıklar ("zümreleşme") Orta Çağ toplum yapısı içinde ve buna bağlı olarak oluşan ahlak ve zihniyet dünyaları açısından son derece tabii karşılanmaktaydı. Orta ve alt tabakalara yayılmamak kaydıyla üst tabakaların lüks ve ihtişam içinde yaşamalarının tabiiliğini, hatta ilahi

(20) Berkes: 71. Orta Çağdaki bazı düşünürlerin de bu gerçeğe işaret ettikleri görülmektedir. Bu konuda Gazali ve İbn Haldun'un görüşleri için Bkz. Gazali: 615; Haldun: II/916-923; Kozak: 56,179 vd.

(21) Kurtkan (1968): 103 vd; Ülgener (1981): 101 vd.

bir düzenin sonucu olduğunu; buna karşılık alt tabakaların tevazu ve kanaata dayalı bir dünya görüşüne sarılmalarının gerekliliğini savunan ahlaki öğütlerin tüm Orta Çağa egemen olduğunu, Ülgener, -belki de biraz mübalağalı bir tarzda- işlemektedir (22).

Bu dönemde, vakıf kuranların daha çok hangi zümreler olduğu konusunda yapılan bir araştırma, bize, toplumdaki gelir ve servet dağılımında en üst sırada yer alanlarla vakıf tesis edenler arasında bir paralellik olduğunu açıkça göstermektedir. Vakıf kuranların, özellikle büyük vakıf külliyeleri tesis edenlerin başında hükümdar ve yakın çevresi, şehzadeler, valide sultanlar ve sultan hanımlar gelmektedir. İkinci sırayı en yüksek idareci sınıf, vezirler, beylerbeyleri, zeamat ve has sahipleri yer almakta; bunu da, toplumdaki diğer zenginler ve orta sınıf, esnaf ve zenaatkarlar, özellikle yöneticilere yakın bulunan ilim adamları, şairler vs. izlemektedir. Saraya ve yüksek idareci zümrelere yakınlıkları sebebiyle yüksek bir gelir servet seviyesine ulaşabilen ilim adamı ve şairlerin de oldukça geniş vakıflar kurdukları görülmektedir. (Ülken, (1971): 32). Bir başka araştırmacının tesbitine göre, henüz vakıfların, toplumun hangi zümrelerine mensup oldukları konusunda ayrıntılı araştırmalar yapılmamış bulunmakla beraber, XVIII. Asır Türkiyesi vakıflarının % 81'i devlet görevlilerine, geri kalanı da diğer halk kesimlerine aittir (Yediyıldız: 160).

Yukarıda açıklandığı gibi, üst tabakaların, toplumdaki iktisadi güç sıralamalarına paralel olarak vakıf kurmaları, bu müessesenin, son derece dengesiz bulunan gelir-servet dağılımının olumsuz sonuçlarını hafifletici bir hizmet yaptığı şeklinde değerlendirilebilir. Böylece, bir yandan dini bir amaç güdülürken, bilinçli veya bilinçsiz olarak sosyal bir görev ve gereklilik de yerine getirilmekte, "ekonomik bir soruna da kısmen çare bulunmaktaydı." (Kuban: 67). Belki de, servetin menşeiinden kaynaklanan suçluluk duygusu bu yolla bastırılıyordu.

(22) Ülgener: 101-109. Aynı konuda İbn Haldun'un görüşleri için Bkz. Kozak: 188-189.

b) Vakıfların Özel Mülkiyetten Çıkararak "Sosyal Mülkiyet" Kategorisine Aktardığı Servetin Boyutları

Vakıf müessesesinin gelir-servet dağılımında oynadığı rolü, sosyal ve ekonomik hayattaki yerini, hemen her toplumda mevcut bulunan diğer geleneksel yardım ve hayır müesseseleriyle aynı sırada değerlendirmek mümkün değildir; çünkü bunlarla kıyaslanması mümkün olmayan boyutlara ulaşmış, işlevler yüklenmiştir. En önemlisi de vakıfta, muhtaçlara, o andaki ihtiyaçlarını karşılamaya dönük gelip geçici bir para veya mal verilmesinden farklı olarak, servetin ilelebet bu amaca tahsisi söz konusudur ve özellikle bu servet transferi yönüyle büyük önem taşır.

Osmanlı imparatorluğunda gayrimenkul servetin çok büyük bir kısmını vakıfların teşkil ettiği, Mouradgea d'Ohsson ve M. Gatteschi gibi yabancı tarihçiler tarafından da belirtilmektedir. Özel mülkiyete konu olan gayrimenkuller içinde vakıf gayrimenkullerin payının yarıya yaklaştığı, geçtiği, hatta dörtte üç nisbetine ulaştığı tahmin edilmektedir. Zeys, Cezayir gibi, devlet merkezine oldukça uzak bir yerde bile, Fransızlar tarafından işgal edildiği esnada şehirlerdeki gayrimenkullerle, şehirler civarındaki arazinin hemen yarısının vakıf olduğunu ileri sürmektedir. (Köprülü (1942): 1-36). Bir başka araştırmacı da, 1850' lerde toplam arazi mülkiyetinin üçte birini vakıfların oluşturduğundan bahsetmektedir. (Ubicini: 107). Gösterilen bunca ilgisizliğe, ihmale, hatta satış, tahrip ve işgallere rağmen (23), 1964 yılında bile iş-

-
- (23) "Bir selâtin camii (Esmâhan Sultan camii) 1928'de 70. TL sına, Nişancı Paşa Camii 1940'ta 260 TL.sına satılmıştır İbrahim Paşa Camii 1938'de 450 TL.sına Nesim oğlu keresteci Mişon'a, Hazine-dâr Sinan Bey Camii 1929'da İzak oğlu Yako'ya, Eskici Hamza Mescidi 1939'da metre karesi 25 kuruştan musevî Bohor'a satılmıştır. " (Rıfki Melûl Meriç. Türk Sanat Tarihi incelemeleri, 1,442,445 vd.ından naklen Öztuna XI/182-183). Prof.Dr.Fuat Köprülü, vâkıf müessesesine duyulan tepkinin kaynağı ve sebebi hususunda şöyle bir açıklama getirmektedir "Avrupalı hukukçular vakıf müessesesini şiddetle tenkit ediyorlardı. Çünkü bu sistem, gayrimenkullerin müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırıyor, müstemleke-

tanbul'da şehir merkezindeki gayrimenkullerin 1/4 inin vakıf olması hayret vericidir.(Yazgan (1977): 15). Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, yalnız İstanbul'da vakıf imarethanelerden her gün iki öğün yemek yiyenlerin sayısının otuzbin kişi olması (24) da, bu kadar kapsamlı bir hizmetin görülebilmesi için gerekli kaynağı temin eden vakıf mülklerin miktarı hakkında bize bir fikir verebilir.Fatih camii ve imareti vakfiyesine göre, vakfa gelir sağlamak amacıyla İstanbul'un çeşitli yerlerinde 1130 ev, 2466 dükkan, 3 han, 54 değirmen, 57 oda, 26 mahzen, 14 hamam, 7 burgaz, 2 kapan ve 9 bahçe vakfedilmişti.Vakfın yıllık geliri birbuçuk milyon akçeyi buluyordu (50 akçe 1 altın hesabıyla, 1994 yılı fiyatlarıyla 90 milyar; satınalma gücü olarak da, takriben 270 milyar lira). İstanbul Beyazıd Külliyesinin yıllık geliri de 9.100.000 akçe idi ki,bu da altın üzerinden, 1994 yılı fiyatlarıyla 546 milyar, satınalma gücü olarak ve takriben bir buçuk trilyon lirayı bulmaktadır (Öztuna XI/181, 190). (20) Başbakanlık arşivindeki Evkaf-1 Humayun Nezareti evrak defterlerinden birinde, o tarihte İstanbul'da bulunan tüm vakıf hanları kapsamakla beraber, 129 vakıf işhanı kaydına rastlanmaktadır. (Işıkoğlu: 421-424) ki, bu da vakıf gayri menkullerin İstanbul'daki yaygınlık derecesini göstermektedir. Barkan'ın bir tesbitine göre, XVI. asır başlarında Osmanlı imparatorluğunda toprakların 1/5 ini vakıf topraklar teşkil ediyordu (Yediyıldız: 159).

Memlükler zamanında Mısır topraklarının 2/7'sini vakıf toprakların oluşturduğu ve Mısır'da 1950 yılında bile, kadastro yapılan toprakların, kral vakıfları hariç % 10'unun vakıf topraklar olduğu zikredilmektedir. Diğer yandan, başka bir tesbite göre de, 1917 yılında Orta Asya'daki ekili arazinin % 8-10'unu vakıf topraklar teşkil etmekteydi (Yediyıldız: 159).

cilerin kolonizasyon siyasetlerine dinî mahiyette bir engel teşkil ediyordu.. Garp âlemine hayran oldukları için, oradan gelen her şeyi iyi ve İslâm dünyasına ait her müesseseyi fena gören -müstakil görüşten ve tenkit kabiliyetinden mahrum- ilk Avrupalılışma taraftarları bilhassa Türkiye'de vakıf müessesesi aleyhinde bir ceryan uyandırmaya çalıştılar. (Köprülü, 1-36).

(24) Mouradgea d'Ohsson'dan naklen, Kuban: 68;Yediyıldız:171.

Barkan'ın 1527-1528 yılına ait Osmanlı bütçesi üzerinde yaptığı tesbitlere göre devlet bütçesinin % 12'sini vakıf topraklardan sağlanan gelirler oluşturmaktadır. Vakıf binalardan, paralardan ve diğer vakıf gelir kaynaklarından elde edilen gelirler bu nisbete dahil değildir. Başka bazı araştırmaların tesbitlerine göre ise, 18. yüzyılın son çeyreğinde vakıf gelirleri devlet bütçesinin dörtte birini geçmektedir (Yediyıldız: 160).

0 devirlerde toplam servet içinde menkul servetin payının bugünküyle kıyaslanamayacak derecede az olduğu da dikkate alındığında, yukardaki oranların insanı hayrete düşürmemesi mümkün değildir. Toplam servet ve zenginlikten bu kadar büyük bir payı, bir daha geri dönmesi mümkün olamayacak bir biçimde (yani yansıtma söz konusu değil) en zengin tabakalardan ve özel mülkiyete konu olmaktan çıkararak, toplumsal mülkiyet kategorisine aktaran bir müesseseyi; özellikle gelir-servet dağılımına ilişkin konuların bütün ağırlığıyla gündemde bulunduğu çağımızda ihmal etmenin büyük bir hata olacağı görülmektedir. Gösterilen bunca gayretlere, uygulanan devlet politikalarına rağmen gelir dağılımında sınırlı, servet dağılımında ise ancak kıl payı mesafelerin alınabildiği -bazılarına göre ise hiç alınamadığı, hatta gerilediği- çağımızda (Dilik (1975): 353, 355); açık bir zorlama olmaksızın, gönüllü bir şekilde, toplam taşınmaz servetin yarısından fazlasını ferdi mülkiyetten çıkararak toplumsal amaçlara tahsis eden bir müessese herhalde çok dikkatle değerlendirilmek gerekir.

Diğer yandan, sadece müessesenin mahiyeti gereği değil, amaç olarak, doğrudan doğruya toplumdaki gelir-servet dağılımını dengelemeyi, kişiler arasında hayat standartları bakımından mevcut farkları elden geldiğince azaltmayı, zenginlerle fakirler arasında nisbi bir eşitlik sağlamayı hedef alan vakıfların sayısının da oldukça kabarık olduğu anlaşılmaktadır (Yediyıldız: 172).

c) Mütevelli Tayininin Gelir Dağılımına Etkisi

Vakıfların gelir-servet dağılımında gördükleri işlevlerle ilgili olarak şu noktaya da işaret etmek gerekir. Vakıfların çoğunda, (bir araştırmacı bu oranı %56 olarak tesbit etmektedir) vakıf tesis edenlerin bizzat kendilerini, ölümlerinden sonra da çocuklarını ve akrabalarını "mütevelli" tayin ettikleri dikkate alınır; servetlerini hukuken kendi mülkiyetlerinden çıkarmakla beraber, bu servetlerin kullanımı

üzerindeki yetkilerini bir ölçüde hala korumakta oldukları, kendileri ve çocuklarının da vakıf gelirlerinden yararlandığı, böyle olunca vakıf servetinin yalnızca veya çoğunlukla düşük gelirli tabakalara gelir (yardım) transferine yol açtığı söylenemeyeceği ileri sürülebilir. Bu görüş bir ölçüde gerçek payı taşımakla beraber, şunları söylemek mümkündür: Bir kere, müessesenin kötüye kullanıldığı durumlar hariç, vâkıfın vakıf gelirlerinden mütevelliyeye veya kendi soyundan gelenlere ayırdığı payın küçük olması beklenir. Amacın, bir hayır müessesesi oluşturmaktan çok, bu görüntü altında çoluk-çocuğu için garantili bir gelir sağlamak olduğu, vakfın bu amaca alet edildiği yanlış uygulamaları ayrı değerlendirmek gerekir. Her müessesenin kötüye kullanılması mümkündür. Bu durumdan, müessesenin kendisi değil, onun kötüye kullanılmasını önlemeyenleri, kontrol mekanizmasının iyi işletilememesini sorumlu tutmak gerekir.

Diğer yandan, tesis edilen vakfın gelirlerinden çocuklarına gelir ayırma amacını sadece kötü niyetle açıklamak da doğru olmayabilir. Vefatından sonra, varislerinin, servetini yeterince basiretli kullanamayacaklarını, saçıp savuracaklarını düşünen bir zengini ele alalım. Bu zenginin bir vakıf tesis ederek, bir yandan bu vakfın gelirlerinden bir kısmını vârislerine tahsis etmesi ve onların geleceklerini elden geldiğince güvence altına almak istemesi; diğer yandan da kurduğu vakfın geri kalan gelirlerini bir takım sosyal hizmetlerin görülmesine ayırması, yukardaki anlatılan suistimal durumu hariç, mutlaka karşı çıkılması gereken bir uygulama olmasa gerekir (Berki (1969); 3). Her iki amacın da birlikte gerçekleşmesi ve bundan toplumun da yarar sağlaması mümkün olabilir. Böylelikle, bir yandan belli kişiler elindeki servet, onların vârislerine değil, toplumsal mülkiyet kategorisine aktarılmış olmaktadır; öte yandan da, aksi takdirde, tamamen ferdi amaçlara hizmet edecek olan bir servetin gelirleri kısmen de olsa sosyal amaçlar için kullanılmaktadır. Ferdi arzu ve endişelerle, toplumsal faydanın bağdaştırılabileceği durumlarda, böyle bir uygulamayı teşvik etmek en doğru yol olsa gerekir.

Ayrıca, yine yukarda işaret edilen araştırmanın sonuçlarına göre, vakıfların yarısına yakın bir kısmı (% 44'ü) da, kurdukları vakıfların mütevelliliğini, ailelerinden olmayan kimselere, (% 11) ve kadı veya vakfın nazırının takdirine (% 33) bırakmışlardır. (Yediyıldız: 162). Diğer yandan, bir çok vakıfta, mütevelliliğin önce vakfedenin soyundan gelen erkek evlatlarına, sonra kız evlatlarına, bunların da neslinin kesilmesi halinde azadlı köle ve cariyelerine ve onların soyundan gelenlere bırakıldığı görülmektedir (Cunbur:208) ki,

bu son ihtimalin gerçekleşmesi durumunda, toplumda en fazla korunmaya muhtaç bir gruba (köle ve cariyelere) gelir transferi yapılmış olmaktadır.

4. İstihdamı Artırıcı İşlevleri

Burada, vakıfların sosyal siyasete dönük hizmetlerini ele alırken, istihdam sağlayıcı yönleri üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Hemen her vakıfta, özellikle büyük vakıflarda hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli sayıda personelin istihdamının da öngörüldüğü ve onların maaşlarınının da vakfiyede belirtildiği görülmektedir. Böyle olunca, vakıflar yaygınlık kazandıkça vakıflarda istihdam edilenlerin sayısı da gittikçe artmış ve önemli miktarlara ulaşmıştır. Vakıflarda istihdam edilen görevlilerden bazılarını, o devirdeki adlarıyla şöylece sıralamak mümkündür: Müteveli, nazır, imam, kayyım, müezzin, ferraş, muarrif, muallim, halife, kandilci, mahyacı, muvakkit, vaiz, mücellit, müzehhip, katip, hattat vs.. "Hemen her büyük vakıfta, mütehasıs mimarlardan, su mühendislerinden, dülgerlerden, taşçı ve demirci ustalarından, kalemkârlardan, kursunculardan, camcılardan, çinicilerden, su yolcularından, bahçe tarh ve tanzim edenlerden, halı ve perde örenlerden mürekkep daimi bir kadro vücuda getirilmişti. Vakfın büyüklüğüne, küçüklüğüne, mali kudretine göre bu kadrolar genişleyip daralmaktadır (25).

İkinci Beyazıt Külliyesinde, camiin avlusundaki çınarın dökülen yapraklarını toplamakla görevli bir "ferraş-ı çınar" bile görevlendirilmiş ve vakfiyede bu kişinin maaşı dahi belirlenmiştir. Yalnız bu vakıfta, sürdürülmesi şart koşulan hizmetlerin yürütülmesi için binden fazla kişinin devamlı olarak istihdam edilmeleri gerekmektedir (Kuban: 68). 1471 yılında yapılan Fatih hastahanesinin, onyedinci asır ortalarında 200 personeli olduğunu Evliya Çelebi nakletmektedir. Edirne'deki Sultan Bayezid akıl hastahanesi 50 kişilik olduğu halde, hekim ve müstahdem olarak toplam 21 personeli vardı. (Öztuna: XI/191). Devrimiz şartlarında bile önemli sayılacak bu rakamların, o devirde ne büyük bir istihdam imkanı oluşturduğu tahmin edilebilir.

Diğer yandan, muazzam miktardaki vakıf eserlerin inşa edilmeleri esnasında yaratılan istihdam imkanlarını da ayrıca gözönünde tutmak gerekir.

(25) Vakıflarımız, Vakıflar Umum Müdürlüğü yayını, İstanbul, 1941.

II. VAKIF MÜESSESESIYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER

A. Vakfı Oluşturan ve Geliştiren Faktörler

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden beri, toplumların, kendi bünyeleri içinde, üyelerinin sosyal yardım ve sosyal güvenlik ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli adetler, uygulamalar, müesseseler geliştirdikleri bilinmektedir. Çünkü, sosyal yardım ve sosyal güvenlik ihtiyacı, hiç bir kişi veya toplumun vareste kalamayacağı, zorunlu bir ihtiyaçtır. Hz. Yusuf'un, geleceği beklenen yedi kuraklık yılı için yedi bolluk senesinde zahire stok ettiğine dair, kutsal kitaplarda yer alan uygulaması, bilinen en eski sosyal güvenlik uygulamalarından biri olarak değerlendirilmektedir (Richardson, 4). Burada ortaya çıkması beklenen açlık tehlikesine karşı, toplumu korumayı amaçlayan bir tedbirin devletçe alındığı görülmektedir. Ancak, modern sosyal güvenlik sistemlerinin tüm toplumu kavramaya dönük yaklaşımını hatırlatan bu örneğin dışında, genel olarak geleneksel sosyal güvenlik uygulamalarının, kabile, büyük aile, komşuluk ilişkileri çerçevesinde kaldığı anlaşılmaktadır (Richardson: 5). Vakıf da, bu geleneksel sosyal yardım ve sosyal güvenlik müesseselerinden biri olmakla beraber (26), şüphesiz, onların en gelişmiş, en kapsamlısı ve en temelli olanıdır.

Vakıf ve benzeri müesseseler tarihte bir çok toplumda görülmektedir. Mesela, İslamiyetten önceki Buda dinine mensup Türklerde, Bizans'ta hatta Roma ve Yunan'da benzer müesseselere rastlandığı ileri sürülmektedir (27). Ancak, bu müessesenin İslam toplumlarında ve özellikle tarihimizde kazandığı şahsiyeti, yaygınlığı, aynıyla başka hiç bir toplumda görmek mümkün değildir (28). Acaba, mazimizde vakıfların bu kadar büyük bir gelişme göstermelerini hangi faktörlerle açıklayabiliriz? Dini faktörlerin yanında başka hangi faktörler etkili olmuştur? Aşağıda bu konuları tartışmaya çalışacağız.

(26) Yazgan (1977): 14-15; Yazgan (1975): 50.

(27) Köprülü (1942): 1-36; Köprülü (1951): 479-518; Yazgan (1977): 15; Caferoğlu: 185 vd.

(28) Sevig: 73; Berki (1965); 9-31; Ülken (1971): 15.

1. Sadece Dini Bir Açıklama Yeterli mi?

Yukarda işaret edildiği gibi, vakıflar Selçuklu ve Osmanlılarda, benzeri görülmeyen bir kapsam ve işleve kavuşmuş bulunmakla beraber, bu durumu sadece dini gerekçelerle açıklamak yeterli bir izah değildir. Vakf'a sadece dini, hayri bir kurum olarak bakışın; hem müslümanlar, hem de yabancılar tarafından bu müessesenin gerçek mahiyet ve işlevlerinin yeterince anlaşılmasını engellediği söylenebilir. Şüphesiz kişileri vakıf kurmaya iten sebepler arasında dini inançlar, hayır yapma duyguları belki de en önemli yeri almakla beraber; belli sosyal ve beşeri ihtiyaçlara cevap vermeden, ve dönemin sosyal ve ekonomik gerçekleriyle bağdaşmadan, - sadece dar manada - dini kaynaklı ve hayri amaçlı bir kurumun uzun asırlar boyunca bu kadar geniş bir yaygınlık kazanabileceğini düşünmek kolay değildir. Bir yerde, İslam kültürüyle, müslümanların sosyal hayatlarıyla ilgili her olayı veya kuruluşu sadece dini inançlarla açıklamak ne mümkündür ne de doğru olur (Kuban: 73). Onun için daha kapsamlı bir bakış açısıyla konulara eğilerek, belli bir olayın veya kurumun ortaya çıkışına, gelişimine ve yaygın bir işlev kazanmasına yol açan dini, sosyal, siyasi, iktisadi, psikolojik vs. faktörlerin bir arada ele alınması ve değerlendirilmesi gerekir. Vakıfların gelir kaynakları arasında, İslâm'da kesin şekilde yasaklanmış bulunmasına rağmen, riba-faiz ile işletilen vakıf para gelirlerinin de olması, hatta sadece paranın faizle başkalarına ödünç verilmesine ve bu yolla sağlanacak gelirlere dayalı "para vakıfları" (kredi vakıfları)nın büyük miktarlara ulaşmış bulunması (29), sosyal mülhaza ve zaruretlerin (tefeciliği önleme, kredi ihtiyacının şiddeti vs.) zaman zaman dini endişelere baskın geldiğini göstermektedir.

(29) Çağatay: 39-56; Yediyıldız: 159. Mesalâ, Yeniçeri Ocağında her "orta"nın bir yardım sandığı vardı. Bu sandıkta toplanan vakıf paralar %10 faizle başkalarına kredi olarak işletilir, bu yolla sağlanan varidat, ocak mensupları arasındaki sosyal yardım ve dayanışmayı sağlama amacıyla kullanılırdı. Bu şekilde çalışan, son derece zengin, banka gibi orta sandıklarının oluştuğu görülmektedir. Barkan'ın yaptığı araştırmalara göre, yalnız Bursa'da 1510 yılında %10 resmî faizle borç verilerek işle-

Diğer yandan, tesis edilen vakıflar içinde, dar anlamda sadece dini amaçlı vakıfların nisbetinde sanıldığı kadar yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçi, özellikle İslam'da, dini olanla olmayanın ayrımını yapmak son derece güç, hemen hemen imkansız ise de, bir araştırmacının tesbitlerine göre, 18. asır Türkiye sınırları içinde kurulmuş ve vakfiyeleri halen Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan 6.000 vakıftan, vakfiyelerini incelediği 330 vakıf içinde münhasıran dini hizmetlere tahsis edilenlerin (cami, mescid, tekke, zaviye) miktarı 93 (% 28) kadardır (Yediyıldız: 156). Diğerleri, tamamen sosyal hizmetlere, bayındırlık hizmetlerine yönelmiş bulunmaktadır. Aslında, vakıflar tarafından görülen hizmetlerin hemen tamamının, hem İslami prensipler, hem de mahiyetleri gereği, devlet tarafından yürütülmesi gerekirken; mazideki İslam devletlerinde bu nevi kamu hizmetlerinin, devletin bir görevi ve varlık sebebi olarak değil, "devlet adamlarının bir lütfu veya fertlerin hayırseverliği" planında ele alındığı ve teşkilatlandırıldığı (belki de merkezi bir şekilde planlanma ve teşkilatlandırılmaktan uzaklaştırılarak, dağınıklık ve başıboşluğa itildiği) görülmektedir. (Hatemi: 27,151). Kamu hizmetlerine ve şehircilikle ilgili hizmetlere tamamen ferdi bir açıdan yaklaşılmasını ifade eden bu uygulama, belli dönemlerdeki mükemmel işleyişi ve ulaştığı kapsam yönüyle hayret verici görünüyorsa da; müessesenin bozulmaya yüz tuttuğu dönemlerde, "Anadolu şehir halkında bir şehirli bilinci ve toplumsal sorumluluk duygusunun yeterince uyanmasını önlemiş", belediye teşkilatının kurulmasını geciktirmiştir. Gerçekten,

tilen vakıf paralarının miktarı 3.349.046 akçayı (50 akçe bir altın hesabıyla, 1994 yılı fiyatlarıyla 200 milyar, satınalma gücü olarak ise 600 milyar civarında bir meblağı) bulmaktaydı (Öztuna: IX/390; XI/409). Faizle işletilen para vakıfları ve resmî (kanuni) faiz haddinin meşru (caiz) olduğuna, hattâ bunun aksini iddia edenlerin tazir edilmeleri gerektiğine ilişkin fetvalar için şu kaynaklara bakılabilir: Mustafa Akdağ, Türkiye İktisat Tarihi: II/212; Fetevayi Ali Efendi: I/334, 335; Behcet al-Fetava: 150, 317, 321; Fetaviyi Feyziye: I/429; Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendinin iki fetvesi için: TTK. Belgeler, III/33-5, 48-9.

gittikçe büyüyen ve kalabalıklaşan şehirlerin meselelerini, zenginlerin kurdukları vakıflar yoluyla halletmenin imkansızlığı iyice anlaşıldıktan sonra, bizde ilk belediye, Batıdaki gelişmeye kıyasla çok geç, ancak 1856 yılında kurulabilmiştir. Son zamanlara kadar, şehirlerdeki kamu hizmetlerini, belediye hizmetlerini gerçekleştirmek, idarecilerin ve onlarla aynı çizgide görülen zengin ve nüfuzlu çevrelerin bir lütfu, "zekat"ı olarak değerlendiriliyordu (Kuban: 68).

Vakıf müessesesini, ne geçmişe hayranlıktan kaynaklanan bir romantizm içinde, girdiği toplumlara arzulanan sosyal ve ekonomik dengeyi, huzuru getiren mucizevi bir kuruluş olarak görmek; ne de dini, hayri ve merhamete dayalı bir kuruluş olduğundan, modern sosyal güvenlik sistemlerinin ve kamu hizmetlerinin gelişmesi sonucu, artık ihmal edilmesi gereken tarihi bir hatıra olarak değerlendirmek doğru olur. Ülgener'in tamamen katılmamakla beraber, önemli bir gerçek payı taşıdığına inandığımız tesbitiyle, çağımızın teknik monoton yaşayışından bunalmış görünenlerin, hele kapitalizmi her türlü huzursuzluğun, maddi ihtirasların kaynağı olarak alışı etmemek isteyenlerin, ondan önceki dönemlere ait müesseseleri idealize ve romantize etme yoluna gitmeleri, bizi o devirler ve kurumlar hakkında gerçek dışı, çok eksik ve yanlış teşhislere götürebilir. Müellifin biraz da karamsar bir biçimde ifade ettiği gibi, belki de "tarih boyunca milyonları aşan mal ve servet sahipleri arasında nihayet binleri geçmeyen hayrat sahipleri kaide değil ancak istisna olabilirler. Bugünün maddi hayatına karşı eski devirlerin hayırseverlerini tahassürle ananlar, hayrat ve hasenat sahiplerinin sayısını fazla mübalağa etmektedirler. "(Ülgener: 100-101, 185). Bu tesbitlerde gerçek payı bulunmakla beraber, biz, vakıf müessesesinin farklı bir özellik gösterdiği; asırlarca, tasavvuru bile güç bunca kapsamlı hizmetleri yürüten bu kurumun ve onu oluşturan faktörlerin bir kalemde geçiştirilemeyeceği; aksine, üzerinde ciddiyetle durularak, bu güne ilişkin sonuçlar çıkarılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, vakıf, diğer gelip geçici hayır ve yardımlardan farklı bir özellik göstermekte, çok büyük oranlardaki servetin özel mülkiyetten çıkmasına ve toplumsal mülkiyet kategorisine geçmesine yol açmaktadır. Vakfın, mülkiyet yapısında meydana getirdiği büyük değişiklikler, yukarıda açıklandığı gibi, romantizmle alakası olmayan bilimsel gerçekler olarak ortadadır.

Vakıfların kuruluş ve gelişimini sadece dini faktörlerle açıklamanın yeterli olmayacağını ifade etmemize rağmen, bundan dini inançların bu müessesenin gelişiminde çok önemli bir etkisinin olmadığı anlamı da çıkarılmamalıdır. Konuya biraz daha açıklık getirebilmek bakımından, burada, dini inançlarla iktisadi hayat arasındaki ilişki üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Din'le İktisadi Hayat Arasındaki İlişki

İster diyalektik model, ister fonksiyonel model içerisinde ele alınsın, din'le iktisadi hayat arasındaki ilişki geniş tartışmalara konu olmaktadır. Herhalde, iktisadi hayatla dini inançlar arasındaki ilişkiyi tek yönlü değil, karşılıklı bir ilişki ve etkileşim içinde düşünmek gerekir. Tarih boyunca, iktisadi hayatın tamamen insanların benimsedikleri dini inançlara göre işlediğini söylemek nasıl gerçeklere aykırı düşerse; insanların iktisadi ve sosyal hayatlarında dini inançların, öte dünyaya ilişkin kaygıların hiç etkili olmadığını düşünmek de aynı derecede gerçek dışıdır. İktisadi hayatın, dini inançların benimsenmesi, özellikle de yorumlanması üzerinde inkar edilemez etkileri bulunduğu gibi; şüphesiz insanların iktisadi zihniyetleri, dolayısıyla iktisadi faaliyetleri üzerinde de dinin derin etkileri olmuştur. İnsanların ne/ hem "homo economicus" (iktisadi insan) tipine, ne de / hem de "veli insan" (dini değerlere içtenlikle bağlı insan) tipine ait özellikler gösterdiklerini kabul etmek gerekir (30).

Bazı psikologlara göre, insan davranışlarının %95'i, çoğu zaman zannedildiği gibi rasyonel çıkar hesaplarının değil, hissiyatlarının ürünüdür (Babson: 43). Genel olarak iktisatçıların en önemli kusurlarından biri, insanı harekete geçiren saiklerden ancak bir ikisini kavrayabilmeleri, geri kalanları küçümsemeleri, ihmal etmeleridir. Vakıf müessesesine ve bunun oluşumuna yol açan insani yönelimlere çağımızda ekonomistlerce fazla itibar edilmesinde de bu yaklaşımın etkisi büyüktür. Bu bakımdan, psikolojiyle iktisadın, aralarında birbirlerini bütünlemelerine elverecek bir işbirliğini bir türlü kuramamış olmaları (Wilson: 340), özellikle bizim gibi az gelişmiş ül-

(30) Pırou: 94, 98, 109; Al-Syed; Gandhi: 74

keler ve bilhassa müslüman ülkeler için büyük bir şanssızlıktır. McClelland, Schumacher, Russel, Fromm, Mills gibi, çağımızın önde gelen bir çok düşünür ve bilim adamının, iktisatla din ve insan psikolojisi arasındaki bağlantıyı tekrar kurmaya çalıştığı görülmektedir (31).

Vakıf müessesesi, insan psikolojisi ile, dini inançlarla iktisadi ve sosyal hayatın birleştiği noktada yer almaktadır. Yukarıda işaret edilen işbirliğinin gerçekleştiği dönemlerde vakıflar büyük bir gelişme göstermişlerdir. Toplumsal, kültürel şartlara ve beklentilere göre insanlarda zaman zaman çok önemli bir güdü haline gelen ve ön plana çıkan, hayatında ve ölümünden sonra hayırla yad edilme, iyi bir kişi olarak bilinme gibi psikolojik motiflerin, vakıf sistemi yoluyla, iktisadi, mali ve sosyal yönden arzulanan bazı hizmetleri gerçekleştirmede ne derece etken olabildiği tarihteki örnekleriyle ortadadır.

Az gelişmiş ülkelerde ve özellikle gelişmekte olan müslüman ülkelerde, kalkınmak çabasında muvaffak olabilmek için, yukarıda işaret edilen manevi, psikolojik faktörlerden ve vakıf gibi müesseselerden yararlanılması, onlardan güç alınması zorunludur. Çünkü, iktisadi ve sosyal gelişmenin temelinde, bu gelişmeyi sağlayan psikolojik ve manevi değerler dünyası yatar. Ali Şeriati'nin de ifade ettiği gibi, medeniyet gözle görülen maddi unsurlardan ziyade, zihinsel ve ruhsal bir olaydır: Tarihte yeni bir iman ve ruh tazelenmesi olmadan büyük bir medeniyetin meydana geldiği görülmemiştir. (Şeriati: 41, 44; Naqvi: 40-41). İbn Haldun'un "asabiyyet" kavramı da, iktisadi boyutları ile ele alındığında, iktisadi gelişmeyi sağlayan zihniyeti ve ruh gücünü ifade eder. (Kozak: 119 vd.). Bilindiği gibi, Max Weber, kapitalist gelişmenin temelinde, kişilere kazanma, üretme şevkini ve hırsını aşıl原因an, bu duyguyu tebci eden "protestan" zihniyeti yerleştirmektedir. Bu protestan değerler, zamanla rasyonel ve laik bir yorum ve görünüm kazanarak, materyalist nitelik-

(31) Mills (1977): 157-161; Fromm:9; Samuelson (1965):6; Ayres: 89 vd.; Lauer: 93,98 vd. Bu konuda ve iktisadi hayatla insan psikolojisi arasında İbn Haldun'un kurduğu ilişki için Bkz. Kozak: 120-121, özellikle 3 nolu dipnotu.

teki kapitalist ve sosyalist gelişmenin de dinamiğini oluşturmuştur (32).

İslam toplumlarında iktisadi gelişmenin sağlanmasında hangi manevi değerler ve müesseseler kalkınma için gerekli gayret ve ruh gücünü oluşturu bir fonksiyon görebilir? Bu değerler mevcut mudur? Geliştirilebilir mi? Nasıl? Bunlar son derece önemli sorulardır. Bazı araştırmacılar ve kimi islam ekonomistleri, İslam'da da protestan zihniyete benzer motiflerin bulunduğunu, bunların işlenip geliştirilmesi ile, bu değerlerden hız alacak bir iktisadi ve sosyal kalkınmanın gerçekleştirilebileceğini ileri sürmektedirler (33).

İslam'da, ilk bakışta protestan zihniyeti hatırlatacak şekil de, çalışmayı ve kazanmayı teşvik eden bazı motifler bulmak mümkünse de, sistemin bütünü gözönünde tutulduğunda, bu motiflerin tek yönlü olarak ele alınıp geliştirilmesi islamın bütünlüğünü bozan tek boyutlu bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açacaktır. Böyle bütünsel bir açıdan baktığımızda, İslamla protestan zihniyet arasında bir paralellik kurmak güç, hatta imkansız gözükmektedir. İslama göre servet,

(32) Weber (1958): 157 vd.; Samuelsson (1964): 81 vd.; Naqvi: 164. Katolikliğin de daha sonra, çalışma ve kazanmaya ilişkin olarak protestan zihniyet paralelinde görüşler geliştirdiği görülmektedir. (Industrial Peace: 3, 96). Diğer yandan, Calven'in Saint Paul'den aktararak benimsediği, "kim ki çalışmaz, yemeye de hakkı yoktur" ilkesinin Marksist düşüncede de kabul görmesi ve komünist Manifesto'da yer alması gariptir (Tawney: 101; Weber (1958): 159).

(33) Bazı araştırmacılar, çalışma ve kazanma ile ilgili olarak İslâm'dan "protestan zihniyet"e benzer değerler çıkaran ve geliştiren bazı müslüman grupların, bu değerleri benimsemeleri sonucu, iktisadi hayatta muvaffak olduklarını ve başarılı birer işadama hâline geldiklerini kaydetmektedir. Bu konuda Endonezya ile ilgili bir tebit için Bkz. Geertz: 49-51, 127, 150; Hagen: 394. "İslâmın püritenleri" denen "Mozabıtlar" ile ilgili olarak Bkz. Rodinson: 122-123. Diğer yandan, bazı İslâm iktisatçıları da İslâm'da emeğin mübarek olduğunu, servetin ve para kazanmanın "Allah'ın fazlı" olarak kutsanmış olduğunu ileri sürmektedirler. (Kahf: s.21).

her halükarda "Allah'ın lütfudur" denemez. Nötr bir kavramdır. Kazanılması ve kullanılması ile ilgili şartlara bağlı olarak lütuf da olabilir, kahır da (34). İslamın, iktisadi hayatta sadece "economic rationality" prensibini telkin ettiğini söylemek mümkün değildir.

Diğer yandan, kendimize şu soruyu sormalıyız: Protestan ethic'in ve daha sonra onun rasyonel ve laik bir biçim alan değerlerinin teşvik ve tahrik ettiği kalkınma ve sanayileşme modelleri ve bunların sonuçları imrenilecek durumda mıdır? Acaba, kalkınma ve sanayileşme amacını gerçekleştirebilmemiz için, çalışma ve kazanma ile ilgili olarak, kolayca bencil ve sorumsuz bir biçim alan bu değerlere ve benzerlerine dayanmaktan başka çare yok mudur?

Şurası bir gerçektir ki, çağımız şartlarında ayakta kalabilmek, varlığımızı koruyabilmek istiyorsak, büyük bir üretim ve kalkınma hamlesi ortaya koymaya mecburuz. Böyle bir hamleyi gerçekleştirebilmeleri için gerekli ruh gücünü insanımıza sağlayacak zihniyet ve değerlerin neler olabileceğine gelince, bunun ancak protestan ethic'e dayalı değerler olabileceği fikrine katılmak mümkün değildir. Çünkü, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, böyle bencil bir temele dayalı bir zihniyeti İslami değerlerle bağdaştırmanın imkansızlığı bir yana, esasen bu değerleri taklit etmeye ve aktarmaya dayalı modellerin ne İslam ülkelerinin ne de diğer az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarını sağlamada bir şey vaat etmediği gibi bu toplumların manevi ve kültürel yapılarını, bütünlüklerini parçaladığı da açıkça görülmektedir. Diğer yandan, iktisat tarihine baktığımızda, protestan ahlak/zihniyet ile açıklanamayacak bazı kalkınma örneklerine rastlamak mümkündür. Böyle olunca, müslüman insanı motive edecek, ona kalkınma için gerekli ruh gücünü, çalışma ve başarıya azmini verecek değerleri ve müesseseleri kendi inanç sistemimizden, kendi kültürel değerlerimizden çıkarmamız, geliştirmemiz gerekmektedir. İşte, bu noktada, vakıf müessesesi ve bu müesseseye vücut veren değerler gündeme gelecektir.

Bundan elli sene kadar önce Amerika'da cereyan eden ve Amerikan Köy Sosyolojisi literatüründe mühim bir yer alan bir hadiseye burada işaret etmek uygun olacaktır: O yıllarda,

(34) Bkz. Gazali, II/163; Kur'an-ı Kerim: 3/178; 6/44; 8/28; 17/16; 23/55-56; 89/15-17

toprağın muhafazası ile ilgili yeni bazı teknikleri halka yaymak isteyen "Toprak Muhafaza Ofisi" yetkilileri, Pennsylvania ve Maryland bölgelerinde beklenmeyen bazı direnişlerle karşılaşmışlardır. Bu bölgede yaşayan ve William Penn'in kurduğu bir hristiyan mezhebine mensup Amish'lerin toprak muhafazası ile ilgili olarak uygulamaları istenen tekniklere itibar etmedikleri; bunları uyguladıkları takdirde gelirlerinin artacağı, çok para kazanacakları yolundaki teşviklere delakayt kaldıkları görülmüştür. Kendileri dışındaki Amerikan toplumunu sapmış olarak gören bu cemaat, resmi bir teşkilatla mukavele yapmayı da, bunun "şeytanla işbirliği yapmak" anlamına geleceğini söyleyerek reddediyordu. Meseleyi ele alan sosyologlar, dinlerine son derece bağlı bulunan ve sade bir hayat yaşayan Amish'leri yeni teknikleri uygulamaya ikna etmede, daha fazla kazanç motifinin onlar bakımından bir anlam ifade etmediğini hayretle müşahade etmişlerdir. Bu durum, iktisatçıları da hayrette bırakmıştır. Sosyologlar, Amish'ler için önemli ve anlamlı olan, onları ikna etmede etkili olabilecek değerleri araştırmaya koyulmuşlardır. Sonunda, onların, kendilerinden sonra gelecek nesillere karşı güçlü bir sorumluluk duyduklarını keşfeden araştırmacılar, yeni teknikleri uygulamaları hususunda onları ikna etmede bu değere dayanmanın daha isabetli olacağına karar vermişlerdir. "Ecdadınızdan size intikal eden toprağı sizden sonra gelenlere daha fakirleşmiş olarak terketme hakkına sahip değilsiniz. Göreviniz onu daha zenginleşmiş olarak gelecek nesillere intikal ettirmektir" sloganı Amish'ler üzerinde çok etkili olmuş ve kontrat imzalamayı reddetmeyi sürdürmelerine rağmen, toprağı muhafaza ile ilgili tedbirleri uygulamada gösterdikleri başarı her zaman emsal teşkil etmiştir (Cepede: 6-7).

Yukarıdaki misale benzer şekilde, müslüman toplumları harekete geçirmede etkili olacak en uygun değerleri ve müesseseleri İslam kültüründen bulup çıkarmak ve bunları günün şartlarına göre işleyip geliştirmek İslam sosyologlarına ve ekonomistlerine düşen önemli bir görevdir. Bu cümleden olarak, köklü bir İslam müessesesi olan vakıfların da, çağdaş bir anlayışla yeniden ele alınarak kitlelere sunulması uygun olur. Kişisel çıkar motifi ile harekete geçirilemeyen veya harekete geçirilse bile, bu sefer diğer bir çok İslami değerlerini kaybeden müslüman kişi veya topluluklar, ilelebet devam edecek, gelecek nesillere uzanacak vakıflar, hayır tesisleri kurma arzusuyla motive edilerek, iktisaden daha aktif

ve üretken bir hale getirilebilirler. Nitekim, iktisat tarihinde, buna benzer başka bazı örneklerin de mevcut olduğuna (Jain'ler, Quaker'ler v.s) ileride işaret edilecektir.

Aşağıda, vakıf müessesesinin oluşmasında ve gelişmesinde etkili olan bazı psikolojik motifler üzerinde duracağız.

2. "Servet Teşhiri" ve Vakıf

Veblen, Amerikan toplumunda zenginlerin "gösteriş tüketimi" ne dönük harcamalarını ve yaşama biçimlerini alaycı ve iğneleyici bir tarzda sergilerken, aslında insan fıtratındaki bir zaafı da ortaya koymaktaydı. İnsanların, tarihin ilk dönemlerinden beri, çeşitli yollarla sahip oldukları zenginlikleri teşhir etmeye çalıştıkları; bu zaaf-ları ve gereksinimlerini tatmin için ilk planda anlaşılması güç bazı dolaylı yollara başvurdukları görülmektedir. Diğer kişilere kıyasla daha fazla şeye sahip oldukları ve onlardan üstün oldukları duygusunu varlıklı sınıfların daha iyi tadam-bilmeleri, bunun tam zevkine varabilmeleri için, bu durumun başkalarının da iyi bilinmesi gerekir. Bu yüzden, Veblen'e göre "zenginlerin temel uğraşları servetlerinin özenli bir biçimde teşhir edilmesidir. Bu kişilerin "gösteriş için yaptıkları gereksiz, aşırı tüketim aynı amaca, yani servetin teşhir edilmesine yöneliktir". Çünkü, Galbraith'ın dediği gibi, insan, üzerine bin dolarlık banknotlar ya da servetinin miktarını gösteren bir kağıt asarak dolaşamaz ki! Sahip olduğu serveti, diğerleriyle yarışırçasına ilan edebilmesi için başka yollar bulması gerekir (35).

a) İlkelerde ve Çağımızda Servet Teşhiri

İlkel toplumlarda görülen "potlaç" ayinlerini de, insan-
nın, yukarıda işaret edilen psikolojik zaafı ile irtibatlan-

(35) Galbraith: 62-63; Uluatan: 450-451. Galbraith, zengin sınıfların kumar partilerinin, onlardaki, servetlerini teşhir amacına nasıl hizmet ettiği ve onlara nasıl bir tatmin sağladığı konusunda şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: Böyle bir kişi, "kumar masasında on ya da elli bin dolar bırakmakla, bu miktarda bir parayı kaybedecek güçte bir adam olduğunu kanıtlamış oluyordu. Kazanırsa da bunun ona bir zararı dokunmazdı!" (Galbraith:70)

dırmak mümkündür. Kazandığı serveti başkalarına teşhir etmenin kişiye verdiği tatmin bu potlaç ayinlerinde o noktaya ulaşıyordu ki, kişiler servetlerinin yağmalanmasına, tahrip edilmesine bile müsaade ediyorlardı. Esasen, şahsi tüketimlerinde kullanmak için değil, sözkonusu tatmine ulaşmak için bu servetleri toplamışlardı (36). Şüphesiz, bu ayinleri tek bir faktörle açıklamak mümkün değildir. Bu faktörün yanında, toplumun üstün saydığı cömertlik, ikram gibi hasletlerde en önde olduğunu göstermek isteme ve bu yolla kendisi ve çocukları için bir sosyal itibar, statü sağlama gibi, zenginliğini teşhir zaafı ile ilgili olan ve olmayan başka faktörler de işe karışıyordu.

Diğer yandan, kabile başkanlarının verdikleri potlaçlar, ziyafetler ,biriken aşırı servetin elde tutulabilmesi için, toplam vicdanını rahatsız edici boyutlara ulaştığı hissedince zaman zaman dağıtılması gerektiğinin içgüdüsel bir sezikle kavranmasının bir sonucu olarak da yorumlanabilir. Bir bölümünü dağıtarak, tümünün elden gitmesini önlemek veya tümünü dağıtarak servet toplama yollarını elde tutmayı sürdürmek!. Ayrıca, bu şekilde mal yağmalatmanın, "ihsan ve atiyeler dağıtma"nın, - aşıladığı ihtişam ve azamet duygusu veya yol açtığı minnet hissi yoluyla - idarecilerin teb'aları üzerindeki kudret ve hakimiyetlerini pekiştirme amacına dönük olduğu da söylenebilir. Ülgener, ortaçağa ilişkin bazı uygulamaları bu yönde değerlendirmektedir: "Hükümdar ve devlet erkanını ihsan ve atiyeye nevinden harcamalara zorlayan saik de meçhulumuz değildir: Sosyal piramidin zirvesine toplanan servet ve ihtişamı zaman zaman bir miktar aşağı taşıyarak geniş kütleleri daha sıkı bir itaat çemberi altına almak!.. Yol boyunca altın serpererek kudret ve iktidarını isbat etmek..."(37).

(36) Eröz: 226-227; Ülken (1973): 7; Cohn: 114; Ülgener (1964): 137-139

(37) Ülgener (1981): 25. Aslında, ayrıcalıklı zümreler, sahip oldukları zenginliklerin bir bölümünü dağıtmaktan kaçınarak, er veya geç, kendilerini ve tüm toplumu tam bir yıkıma götürürler. (Galbraith: 23). Ancak, toplumsal sorunlarla ilgilenen dinler ve düşünürler çok eski çağlardan beri bu noktayı gözönünde tutarak, bazı tedbir ve tavsiyelerde bulunmaktan geri kalmamışlardır. Platon,hâ-

İlkel topluluklarda, potlaçlar servet tahribi, yağmalama gibi en kaba şekliyle sergilenen bu servet teşhiri zaafı, çağımız toplumlarında da zaman zaman oldukça kaba, zaman zaman da son derece incelmış ve örtülmüş olarak görülmektedir. Veblen, yüksek sosyetenin tertiplemediği o dillere destan partilerin, balo ve festivallerin, ilkellerdeki benzerlerinden muhteva bakımından değil, sadece biçim bakımından farklı olduğunu söylemektedir. (Galbraith: 65-66). Spengler de, "şimdi bile Neanderthal adamın aynısını, her kibar toplantısında görebilirsiniz." derken (Spengler: 48-49), her halde benzer bir imada bulunmak istiyordu.

kim sınıfların, çalışan sınıfları alabildiğince sömürmelerine toplumun ve devletin istikrarı açısından karşı çıkmakta ve bunların, çok fazla şey almaya kalkarlarsa, sonunda hiç bir şey alamıyacaklarını öne sürmekteydi: Eğer hakim sınıflar "istikrarlı ve güvenli bir hayatla yetinmeyip, güçlerinin hevesine kapılarak, şehrin bütün zenginliğini kendi ellerine geçirmeye kalkarlarsa, o zaman Hesoidos'un 'yarım bütünden çoktur' sözünün bilgeliğini kavramak zorunda kalırlar." (Popper: I/116). Aynı konuda İbn Haldun'un görüşleri için Bkz. Kozak: 192-194. Şu âyette de aynı noktaya işaret edilmektedir: "Allah yolunda mallarınızı harcayın. Kendinizi (kendi ellerinizle) tehlikeye atmayın..." (II/195). Bir başka âyette de, toplumdaki tüm zenginliği ellerine geçiren ve bu zenginlikten diğer sınıfların istifadesine engel olan hâkim sınıfların, eninde sonunda kendileriyle birlikte tüm toplumun da felâketlerine yolaçacakları vurgulanmaktadır (XVII/16) ve, zenginliğin, o toplumdaki tüm sınıflar arasında dolaşan bir nimet olması gerektiği emredilmektedir. (LIX/7). (Önceki âyette (XVII/16) geçen "emr" kelimesinin, bir toplumda gelir ve servetin belli ellerde toplanmasının zorunlu olarak yolaçacağı sosyal felâketler ve buna ilişkin "sünnettullah" olarak anlamak uygun olur. Böyle anlaşılırsa, Çantay tercümesinde yapıldığı gibi, âyet mealine (bu emre rağmen) gibi bir ilâve yapılarak, anlamın yüzseksen derece tersine çevrilmesi gibi gereksiz bir zorlamaya mahal kalmaz).

Eski Türklerdeki "ülüş", "başak", "yağmalılı toy", "şölen", "aş verme" gibi adetleri de bir çeşit potlaç uygulaması olarak değerlendirmek gerekir. Bu kurumlar, bir taraftan yukarıda ifade ettiğimiz kişisel tatminlere ve siyasal sonuçlara hizmet ederken, diğer yandan da toplumda statünün korunmasına, sosyal dayanışmanın sürdürülmesine yardımcı olmuşlardır. (Eröz: 228-231, 281-282). Eski Türklerde de soyluluğa yükselmek, "mal yağmalatma veya şölen verme" yarışıyla elde edilirdi. Hangi bey en görkemli ziyafeti verir, en çok yağmalatırsa, o bey diğer beylere nazaran daha üstün bir "itibar ve şeref" kazanırdı. Bu eski uygulamaların kalıntıları, "kırk gün kırk gece düğün" ziyafetleri vs. şeklinde devam etmiştir. (38)

b) En Faydalı Çözüm Yolu: Vakıf

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız uygulamalar ve beşeri zaaf'la vakıf uygulaması arasında, bazı yönlerden ilgi kurmak mümkündür. Vakıfların da bir yerde, servet sergileme ihtiyacını karşıladığına, vakıf tesis edenlerin "hayırsever" adını alarak halkın sevgisini kazanmalarına hizmet ettiğine şüphe yoktur. (Ülken (1971); 32). Mesela, "bedava yemek dağıtılan imaret vakıflarının bilhassa Türklerde çok yaygın olmasını, eski Türklerdeki şölen adetinin bir devamı olarak değerlendirmek mümkündür." (Yediyıldız: 156). 18. Asırda İstanbul'daki imaretlerde her gün 30.000 bin kişiye iki öğün yemek dağıtıldığına daha önce işaret edilmişti. Rakamın büyüklüğü sanki vakıf kurumu yoluyla her gün "şölen verildiği izlenimini uyandırmaktadır. Eröz'e göre, Osmanlılarda, özellikle Ramazan aylarında zengin konaklarında verilen iftar ziyafetlerinden sonra davetlilere ufak keseler içinde paralar dağıtılması şeklindeki "diş kirası" uygulaması, eski "yağmalılı toy'un. İslamiyet an'anesi içinde, Osmanlı Türk kültürü içinde aldığı yeni şekilden başka birşey değildir." (Eröz: 231). Nitekim, vakfiyelerde, vakıfları o vakfı tesis etmeye iten sebepler zikredilirken, Kur'an-ı Kerim'deki "Allah yolunda mal harcamak", "malını akrabaya, yetimlere, yoksullara... vermek", "hayır yapmakta yarışmak" tabirlerinin özellikle seçilmesi ve sık sık tekrarlanması bu açıdan oldukça manidardır (39).

(38) Eröz: 228-231, 281-282; Ülken (1973):7; Türkdoğan (1981): 643-644

(39) Yediyıldız: 154. Gerçekten, Kur'an-ı Kerim'de de, insan-

Diğer yandan, yukarıda işaret edildiği gibi, servet teşhiri, servet dağıtma yoluyla "kudreti ve hakimiyet"i pekiştirme uygulamasının bir ölçüde vakıflar içinde sözkonusu olduğu, Osmanlı iktidarının devamı için vakıf müessesesinden de yararlanıldığı görülmektedir. Tesis ettikleri büyük vakıflar ve buralardan kendilerine tahsis ettikleri dolgun maaşlar ve diğer imkanlarla, idareciler, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ulemayı ve tarikat şeyhlerini kendilerine bağlama, kontrol altında tutma imkanını bulmuşlardır (40).

İnsanlardaki sözkonusu zaafı (sahip olduğu serveti sergileme zaafını), ortadan kaldırılması gereken, kötü bir özellik olarak değerlendirmemek gerekir. Aksine, sosyal amaçlara uygun bir şekilde yönlendirildiğinde, çok masum, toplum için çok faydalı bir nitelik de kazanabilir. Zaten, her devirde görülen yaygın uygulamaları dikkate alındığında, bu zaaf, ortadan kaldırılması mümkün olmayan, ancak yönlendirilebilecek bir ihtiyaç gibi görülmektedir (41). Böyle olunca, eğer bu zaaf, mesela, kişinin sağlığında veya öldükten sonra hayırla yad edilmesini isteme şekline dönüştürülürse, bundan daha faydalı ve tabii bir şey olamaz. Bu gerçekleştirildiğinde, sözkonusu duygu, servet sahibi kişileri, varlıklarını cemiyet için faydalı hizmetlere adamaya yöneltiyorsa, sonunda hem kendileri tamin duyacaklar, hem de toplumsal ihtiyaçlar karşılanmış olacaktır. İşte, vakıf müessesesi bu noktada devreye girmekte, kişisel tatmin duygusuyla toplumsal faydayı en uygun bir şekilde bağdaştırmaktadır. Böylece, bir yandan kişisel tatminle birlikte kurulan vakıflar yaygınlaşırken, diğer yandan da vakıf eserler, adeta, şimdiki ve ge-

lar arasındaki rekabet ve yarışmacı eğilimlerin iyilik ve hayır alanına kayması teşvik edilmektedir. XXIII/61; LVII/21.

- (40) Yediyıldız: 172. Köymen ise, farklı bir tesbitte bulunarak, Selçuklu medreselerinin, vakıflar sayesinde ilmi, idari ve mali muhtariyete sahip birer eğitim müessesesi hâline geldiklerini ifade etmektedir. (Yediyıldız: 169).
- (41) Nitekim, Kanada hükümetinin koyduğu yasaklama sonucu potlaç müessesesinin ortadan kalkması, önceden tahmin edilemeyen bazı sonuçlar doğurmuş, bütün bir sosyal yapının, toplumsal ilişkilerin sarıldığı, yerlilerin hayatının alt-üst olduğu görülmüştür. (Eröz: 228)

lecek nesillerde de sosyal amaçlara dönük hayır ve sorumluluk duygularının gelişmesini sağlayan bir mektep hizmeti görmektedir. Şöyle ki, tesis ettikleri vakıf eserler sebebiyle öncekilerin hayırla anıldıklarını gören sonraki nesillerde de, bu durum, zaten onların fitratında da mevcut bulunan sözkonusu ihtiyacın normal yönden en faydalı bir biçimde ortaya çıkması ve yeni vakıflar kurularak karşılanması sonucunu doğuracaktır (Ş.Berki (1962): 20, 78, 147 nolu dipnotu)

Gerçekten, insanlardaki bu zaaf, vakıf veya benzeri sosyal etkinlikler yoluyla toplumsal amaçlar ve ihtiyaçlarla da bağdaşan tatmin yollarına yöneltilmedikçe, gelir ve servetin, gösteriş ve teşhire dönük diğer zararlı alanlarda, lüks ve israf harcamalarında kullanılması kaçınılmaz gibi gözükmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Veblen, Galbraith gibi iktisatçılar bu çeşit uygulamalara Amerika'dan çeşitli örnekler vererek (köpekler için düzenlenen partiler, muhteşem malikaneler, kumar partileri vs.) işaret etmektedirler. Diğer yandan, sosyal bakımdan uygun tatmin yolları gösterilmeden, servet ve gelirin sergilenmesine dönük harcama yolları tıkanmak istenirse, bu sefer de servet sahibi olmanın, kazanmanın bir anlamı kalmayabilecek; bu da iktisadi faaliyette bulunma şevkini azaltarak ekonomik yönden durgunluğa yol açabilecektir. Acaba, söz konusu zaafı, toplumsal yönden faydalı alanlara yöneltmek gerçekten mümkün müdür? Bu konuda tarihte yaygın örnekler, uygulamalar var mıdır? İnsanlar bu ihtiyaçlarını tatmin için servetlerinin tahribini bile göze alabildiklerine göre, toplum onlara daha faydalı tatmin alanları gösterdiğinde, bu yola gitmemeleri için kanaatimizce hiç bir sebep yoktur. Mesele, insanı tüm boyutlarıyla, zaaflarıyla değerlendirebilmek ve bunlara uygun sosyal şartları oluşturabilmektir. Aşağıda, bu konudaki tarihi bazı uygulamalar ve örnekler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

c) Tarihteki Bazı Örnekler

Alman tarihçi Sigrid Hunke, "bugünkü insanın iktisadi, sosyal ve fikri seviyesi nasıl, emvali, otomobilinin büyüklüğü ve televizyonu ile ölçülüyorsa, bir müslümanın da bu yönlerden seviyesi, 9 uncu asırla 13 üncü asırlar arasında, sahip bulunduğu kitaplarla ölçülüyordu" demekte ve "İkinci Cihan Harbi'nden sonraki neslin, otomobil, buzdolabı, ve televizyona karşı gösterdikleri iptilaya benzeyen bir kitap

iptilasının o devirde islam dünyasının her yanına süratle yayıldığını ve önüne geçilemeyecek derecede herkesi sardığını, devlet adamlarından kömürcüye, şehrin kadısından müezzinine varıncaya kadar herkesin kitapçıların müşterileri olduğunu" ifade ettikten sonra şöyle devam etmektedir: " O asırların müslümanı, hali hazır insanın "futbol merakı" na benzer bir şekilde zihni alâka ve meraklara sahipti. Zihni alâkaların sahibi olmayan kimse ise kâmil bir insan sayılmazdı..Gerçi, kendinde yeter bilgi olduğuna inanan herkes camilerde ders vermekte serbest idi; ama en iyilere alışmış olan dinleyicilerin her an hazır olan tenkitleri henüz tam yetişmemiş veya bilgisiz olanların ortaya çıkmalarını önlerdi"(Hunke: 281-293). Demek ki, sözkonusu zaafî kitaplık kurmada yarışmaya ve bununla iftihar etmeye yöneltmek mümkün olmuştur.Benzer şekilde, zenginlerin, daha geniş kapsamlı vakıflar kurmada yarışmalarının da gerçekleşebildiğini, vakıfların tarihi gelişimi bize göstermektedir. Elverir ki toplumun değerler sistemi, sosyal beklentiler bu yönde oluşsun.Tarihte kişilerin gelir ve servetlerini tamamen gösterişe ve özel tüketimlerini arttırmaya dönük alanlarda kullanmalarını gönüllü olarak önleyen; böylece oluşan servetlerin sosyal dengesizliklere ve huzursuzluklara yol açması tehlikesini de bertaraf eden; daha da önemlisi, bütün bunları zengin ve müteşebbis sınıfların iktisadi faaliyette bulunma, kazanç arzularını zayıflatmadan gerçekleştirebilen dinî kaynaklı başka örnekler de bulmak mümkündür:

i. Jainizm

M.Ö.VI-III asırlar arasında Hindistan'da ortaya çıkmış bulunan bu mezhep, mensuplarını ferdi tüketimlerini sınırlı tutmaya ve zahitçe bir yaşayışa zorluyordu. İnançlarına bağlılıklarından dolayı, bu mezhepe mesup zenginler servetlerini saçıp savurmaktan son derece kaçınıyor, manevi kurtuluşlarına vesile olacağına inandıkları sosyal ve hayri harcamalarda kullanıyorlardı. Bir Jain için iktisadi faaliyette bulunma, kendisinin özel tüketimini artırmasına imkan verdiği için değil, sosyal ve hayri hizmetler yapabilmesine, dolayısıyla ebedi kurtuluşuna vesile olduğu için önem taşımaktaydı.Şurası oldukça enteresandır ki, ferdi tüketimdeki artışın vereceği tatminden onları mahrum etmesine rağmen, bu mezhebin, mensuplarının iktisadi hayatta faal ve başarılı olmalarını engellemediği, aksine, Jain'lerin özellikle

bazı iktisadi faaliyetlerde büyük başarılar kazandıkları görülmektedir. Ferdi tüketimlerini sınırlı tutmak zorunda kalmaları, onları, hayri harcamalarından artan paralarını yeni yatırımlara yöneltmeye itmiş, bunun sonucu olarak, tüm Hindistan ticaretinin yarısından fazlasının Jain'lerin eline geçtiği devirler olmuştur (42).

ii.Quakerism

Jainism'den iki bin sene sonra Batı'da ortaya çıkan bu tarikatta da, iktisadi zihniyet bakımından Jain'lere benzer özellikler görülmektedir. Quaker'lar da, inançları gereği gayet mütevazî, zahitçe disipline dayalı bir hayat tarzı yaşamak ve servetlerini gelişi güzel harcamaktan kaçınmak zorundaydılar. Öte yandan, kazandıkları paralarla sosyal hizmetlerde bulunmaları, diğer fertlerin yardımına koşmaları ve sadaka vermeleri alabildiğine teşvik ediliyordu. Bu inanç ve davranış içinde bulunmalarının, Quaker'ları da iktisadi hayatta faal olmaktan alıkoymadığı görülmektedir. Aksine, ülke ticareti içinde Quaker tüccarlar büyük bir yer tutmaktaydı. Ayrıca 18.yüzyıl başlarında İngiliz endüstrisinin en başarılı, en önde gelen iş adamlarını da bu mezhep mensupları oluşturmaktaydı. İlk demir köprüyü onlar yapmış ve ilk demiryollarının finansmanına onlar katılmışlardır(43).

3) İslamın Tüketime İlişkin Hükümleri ve Vakıf

Yukarıda nakledilen tarihi örnekler de dikkate alındığında, orta çağlarda İslam dünyasında vakıf müessesesinin gösterdiği büyük gelişmeyi, bir yönüyle, İslamın tüketim alanını düzenleyen normlarıyla da açıklamak mümkündür. İslamın gelir-servet dağılımındaki aşırı farklılıklara, bazı kişilerin elinde büyük servetlerin birikmesine, meşru yoldan kazanılmaları şartıyla, itiraz etmediği söylenebilirse de, bu gelir-servet yığılmalarıyla orantılı, lüks, israf, gösteriş, ve sefahate dönük bir tüketim modelini onayladığı kesinlikle söylenemez. Aksine, İslamda tüketim harcamaları gelirin bir fonksiyonu olarak görülmemekte, tüketim alanı

(42) Nevaskar: 9, 141-209,226,227; Weber (1968): 200.

(43) Nevaskar: 9, 65-129, 222-238; Samuelsson (1961): 122.

meta-ekonomik prensiplere göre kayıt altına alınmaktadır(44). Her ne kadar, İslamın tüketimi sınırlayan ve insanları sade, ölçülü bir hayat yaşamaya teşvik eden hükümlerinin, zenginliğin ve refahın arttığı dönemlerde servet sahiplerini, yönetici- zengin zümreleri, lüks, israf ve ihtişamdaki alıkoymadığını söylemek mümkün değilse de(45), bu hükümlerin vicdanlarda hiç iz bırakmadıklarını, herhangi bir etkisi olmadığını söylemek de mümkün değildir. Söz konusu prensiplerin etkin olduğu durumlarda, özel tüketim harcamalarını gelir ve servetleriyle orantılı olarak arttıramayan zenginler için, vakıflar tesis etmek adeta kaçınılmaz oluyordu. Zamanımızda kapitalist- materyalist sistemlerin değerleriyle beslenen insanlar nasıl lüks ve gösterişe dönük harcamalarda birbirleriyle yarışıyorlarsa, o devirde de, zengin zümreler, Kur'an-ı Kerim'deki "hayır yapmada yarışınız" emrine uygun bir şekilde, daha büyük vakıf külliyesi tesis hususunda emsalleriyle yarışıyorlardı.

(44) Zain (1979): 44-50; Mannan: 79-80. Mâverdî, varlıklı kesimlerin, alışlagelen ev tiplerinden farklı, servetlerini sergilemeye dönük, ihtiyacın ötesinde yüksek, gösterişli ve lüks binalar yapmalarını önlemeyi İslâm devletinin görevleri arasında saymaktadır. (Mâverdî: 290). İbn Haldun da Hz. Ömer'in, ihtiyaç sınırlarını aşan, lüks ve gösterişe dönük yüksek binaların yapılmasının men edilmesi yolunda emir verdiğine işaret etmektedir. (Mukaddime: II/838).

(45) Rodinson: 84-85. Ülgener'in daha önceki bölümlerde işaret edilen tesbitleri burada hatırlanmalıdır. Meşhur divan şairi Nabi'nin şu dörtlüğü de, üst tabakalar dışındaki kesimlerin bile, ortam müsait olmaya yüz tutunca ve toplumsal beklenti o yönde tecelli edince, servetlerini sergilemeye ve gösteriş tüketimine dönük yollara yönelmeye ne derece hevesli olduklarını çok güzel bir biçimde açıklamaktadır:

Cem edüp birkaç uyuz hizmetkâr,
Eder etba ile, taklid-i kibâr.
Borca harca can atar ziyet için,
Sokulur her deliğe şöhret için.

(Sayar: 102).

İslam dünyasında, Batı'dan farklı olarak, tarihi eserler arasında sarayların, özel malikanelerin, bey şatolarının önemli bir yer tutmaması; buna karşılık, sosyal amaçlı vakıf eserlerin (cami, medrese, han, hamam, kervansaray vs.) büyük bir yekun oluşturması; özel tüketim harcamalarının cesaretini kıran, buna karşılık sosyal amaçlı harcamaları, teşvik eden islami telkinlerle açıklanabilir. Gerçekten, Kuban, bizde meskenin, batıdaki aksine, sahibinin zenginliğini, ya da asaletini ifade için bir vasıta olarak kullanılmasının nadir görüldüğünü söylemektedir (Kuban: 69). Batıda özel saraylar, şatolar yoluyla aranan tatminin, bizde genellikle, kurulan sosyal amaçlı vakıf tesislerle karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, büyük vakıf külliyelerinde bile, külliye de hizmet verecek personelin ikameti için yapılan "meşruta"ların, diğer binalardan farklı olarak gösterişli ve dayanıklı yapılmadıkları, bu yüzden zamanla harap oldukları ve kayboldukları görülmektedir (Akozan: 305).

B. Vakıf Müessesesinin Bazı Özellikleri

Bu bölümde vakıf müessesesinin ve vakıflar yoluyla sağlanan hizmetlerin, benzerlerine kıyasla taşıdığı bazı özellikler üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Yardımlar, Sosyal Güvenlik Ödemeleri ve Vakıf

Bir tehlikeye uğrayanlara veya genel olarak topluma, vakıflar yoluyla sağlanan hizmetleri, diğer kişisel yardımlardan ve bugünkü sosyal yardım ve güvenlik hizmetlerinden ayıran önemli bir farka, vakıf hizmetlerinin taşıdığı psikolojik bir boyuta işaret etmek gerekir.

Vakıf müessesesi vasıtasıyla sağlanan yardım veya hizmet, ferden ferde yapılan iane, sadaka şeklindeki yardımların şahsiyeti rencide edici etkilerine yol açmadan kişilere ulaşmaktadır. (Berki (1969): 2). Kişi belli bir şahsın elinden değil, mülkiyeti Allah'a (topluma) adanmış vakıf tüzel kişiliğinden yardım sağlamaktadır.

Diğer yandan, günümüz sosyal güvenlik sistemlerinin verdikleri ivazlar da her ne kadar, ilgili kişilerin şahsiyetlerini ezmeye özelliğine sahiplerse de; bu sefer ödeme yapanla yapılan aasındaki sosyal ilişkinin taşınması gereken psikolojik boyut ve bunun yol açacağı sevgi, birlik, bütünlük duygusu ortadan kalkmaktadır. Bu sistemde kurumla, ivaz

ödenen kişi arasındaki ilişki insani boyutta değil, kurumsal planda algılanmakta ve ruhsuz, formel, kupkuru bir ilişkiye dönüşmektedir. Her ne kadar, sosyal güvenlik sisteminde bir yardım değil, bir nevi alışverişin sözkonusu olduğu, gençlik dönemlerinde ödenen primlerin karşılığının emeklilikte alındığı vs. söylenebilirse de genellikle bu değerlendirmeler gerçeği aksettirmemektedir. Bir kere, kamu sosyal güvenlik ödemelerinde ve kamu sosyal yardımlarında bir prim ödeme durumu ya hiç yoktur veya çok az sürelidir. Diğer yandan, prim ödeme şartının yerine getirildiği durumlarda ise, - yansıtılma durumu ve gerçekte kimin ödediği meselesi bir yana bırakılırsa - devlet ve işveren katkısı sözkonusu olmaktadır. Mesela, Türkiye'deki sosyal sigorta sisteminde, bağlanan ivazlar ancak kısa bir süre için sigortalının ve işverenin ödediği primler ve bunların mürekkep faiziyle karşılanmakta; bunun ötesindeki ivaz ödemeleri başka gruplardan ivaz şeklinde olmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle bugün artık bizde ve dünyada ivazla iştirakler arasındaki ilişki azalmakta, sosyal sigorta ivazları, giderek kamu sosyal güvenlik ödemelerine yaklaşmaktadır (46). Böyle olunca, pirim ödemelerini (sigortalı iştiraklerini) ihmal edersek; sosyal sigorta fonlarının mesela zenginlerden kamu gücüyle alınan mütetrakki vergiler veya işverenlerden alınan pirimlerden oluştuğunu ve yansıtılmadığını farzettığımızda, bu durumda verenlerle alanlar arasındaki ilişki, bir duygu alışverişine yol açmamaktadır.

Vakıf sisteminde ise, vakfı kuranlar hayatta olmasalar bile, onlarla vakıf hizmetinden yararlananlar arasındaki ilişki, -şahsiyeti rencide etmeden, fakat- insani planda algılanmakta; çeşitli toplumsal sınıflar arasında sevgi, yakınlaşma, dayanışma duygularının pekişmesine, sosyal huzur ve ahengin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Vakfın yardım elini uzattığı kişiler, yaşayan veya geçmişte yaşamış birilerinin, sıkıntılı bir anda onun yardımına koştuğunu, daha da önemlisi, ona yardıma bulunma isteği taşıdığını hissetmekte ve onlara karşı şükran duygularıyla dolmaktadır. Diğer yandan, vakıf tesis edenler de hayırda bulunma duygusunun huzurunu, tatminini duymaktadırlar. Bu hizmetlerin sosyalleştirildiği

(46) Yazgan (1975): 76, 99; Yazgan (1981): 76.

durumda ise, her iki taraf için de bu duygu alış-verişi ortadan kalkmaktadır. Geniş ölçüde psikolojik sorunları olan, yalnızlık ve parçalanmışlık duygusunun verdiği bunalımlara düşen çağımız insanının söz konusu hissiyat ve tatminlere ihtiyacı olduğu görüşündeyiz.

Bir hatırlatma yapalım ki, burada sadece bir özelliği tesbit amacı gütmekteyiz. Değilse, çağımızın kompleks cemiyetlerinde, sosyal güvenlik hizmetlerinin sosyalleştirme yoluna gidilmeden, geleneksel kurumlarla ve dağınık yaklaşımlarla çözülemeyeceği açıktır. Vakıf sisteminin sosyal güvenlik hizmetlerine nasıl katkıda bulunabileceği konusu üzerinde ileride durulacaktır.

2. "Yabancılaşma"yı Yenmede ve Sosyal Sorumluluğu Geliştirmede Vakıf

Aslında, vakfın bu başlıkta ifade edilen işlevlerini önceki konuda açıklanan özellikleriyle birlikte değerlendirmek gerekir. Vakıf kanalıyla kendisine sosyal güvenlik ödemesi yapılan kişiler ve bu fonun kaynağını sağlayan vakıf, karşılıklı olarak bir duygu alış-verişine girerlerse, bu durum şüphesiz her iki taraf için de yabancılaşmayı önleyici sonuçlar doğuracaktır. Gerçekten, vakıf kuranlar açısından düşündüğümüzde, bu müessese insanın yabancılaşma duygusunu ne ölçüde yendiğinin, çevresiyle bütünlük ve çevresine karşı sorumluluk duygusunun yaşam boyutlarını ve yaşanan çevre sınırlarını da aşarak ölümden sonrasına, gelecek nesillere uzandığının en güzel bir ifadesi değil midir? Apartmanındaki kapı komşusuna, hatta belli bir yaşa geldikten sonra kendi çocuğuna dahi ilgi ve sorumluluk duymayan çağımız insanıyla bu insan tipi ne kadar farklıdır? Bu yüksek sorumluluk duygusu ve ruh gücünün gelecek nesilleri de etkilememesi ve onlarda da benzer duyguların oluşmasına katkıda bulunmaması mümkün değildir. İnsandaki bütünlük ve sorumluluk duygusu, geçmişte kurulup bugün hizmet veren vakıf müesseseleriyle tarihe; benzer duyguların hissedilmesiyle de geleceğe uzanmaktadır. Vakıf, nesiller arası dayanışmayı sağlayan en önemli bir kurumdur.

Galbraith, burada ifade etmeye çalıştığımızı benzer bir bütünlük ve sorumluluk duygusunun oluşturulmasına bugün her şeyden çok ihtiyaç bulunduğunu söylemektedir: "Eğitim insanı da, topluluğun bir bireyi olma duygusunu, yani, özel çıkarın (hatta sizin özel çıkarınız olsa bile) sonuçta kamu yararından sonra geldiği duygusunu geliştirmeyi amaçlamalı. Bir baş-

ka deyişle, herkesin yararına olan şeyin, sizin özel yararınıza da olduğu duygusunu geliştirmelidir...İkinci olarak eğitim, sözünü ettiğimiz amaca insanın kendini açıkça ve iki yüzlülük yapmadan adamasına olanak verecek biçimde kişisel güven duygusu aşılamalı...dır" (Galbraith: 314).

Vakıf müessesesinin, söz konusu duygu ve sorumluluğun bir sonucu olarak meydana geldiği ve ortada duran eserleriyle de aynı zamanda bu duyguları yayan ve geliştiren bir mektep gibi hizmet verdiği söylenebilir. Nitekim, bir yerde, vakıfların yaygınlaşmasının sebebi, bir yerde de sonucu olan bu duygu ve sorumluluğun Osmanlı döneminde ne kadar güçlü olduğu, bir tarihçi tarafından şöyle dile getirilmektedir: Dışından tırnağından artıran mütevazı mahalle zenginleri bile, bir mescit yaptıramadığı takdirde, bir çeşme yaptırır veya bir mektep tamir ettirirdi. Toplumsal sorumluluk çok güçlü idi ve gelecek nesillere uzanıyordu. Sahip olduğu maddi imkan ölçüsünde bir hayır eseri yaptırmayana çok kötü gözle bakılırdı. Esasen böyleleri de pek çıkmazdı (47).

(47) Öztuna: VI/220; IX/156. Vakıf gibi hayır tesisleri kurma ve hayır yapma davranışının sosyal psikoloji açısından değerlendirilmesi, yukarıda işaret edildiği şekilde, bu davranışların kişiyi eğitici ve sorumluluk duygusunu geliştirici sonuçlar verdiğini göstermektedir. Çünkü, "öğrenme neticesinde insan bir çok hususî (spesific) istekler edinir. İnsanın iç yaşamı, tecrübeleri zenginleşişip mudil bir hale gelince eski isteklerinin değişmesi ve yenilerinin meydana çıkması ihtimali belirir." Bu sosyal psikoloji kitabında şöyle bir misale de yer verilmektedir: Çok zengin bir iş adamı, kazanç hırsıyla ve insafsız davranışlarıyla elde ettiği büyük servete mukabil, çevresince sevilmeyen, nefret edilen bir insan haline geldiğini nihayet farkederek. Yaşlanmaya da başladığı için, gelecekte nasıl yâd edeceğini, ölümünden sonrasını düşünmeye, bunun sonucu olarak da endişe ve huzursuzlukları artmaya başlar. şiddetli bir toplumsal destek ve tasvip hissine gereksinim duymaya başlar. Başvurduğu beşerî ilişkiler uzmanları, kendisine, dinî müesseselere, hastahanelere, eğitim ve hayır kuruluşlarına büyük miktarda bağışta bulunmasını tavsiye ederler. Bu tavsiyelere uyan iş adamı, bir süre sonra çevresinde sevilen, sayılan bir kişi hâline gelir. Buna rağmen, sözkonusu milyarderin bağışlarına devam ettiği görüldü. Bunun sebeplerini

Diğer yandan, ileride işaret edileceği gibi, bir de vakıfların yönetimine ve denetimine halkın yaygın olarak katılması sağlanabilirse, bu durumun toplumdaki demokratikleşme sürecine ve bu yolla da, yine sözü edilen duygunun gelişmesine katkıda bulunacağı açıktır.

C. Gelir-Servet Dağılımı Açısından Vakıf

Gelir-servet dağılımı konusunun çağımızda kazandığı öneme, daha önce, giriş kısmında işaret etmiştik. Gerçekten, günümüzde yalnız gelirin değil, servetin dağılımının da artık çağın sosyal talepleriyle bağdaşmadığı ve daha az farklı bir servet dağılımının, ekonomik, sosyal ve siyasal nedenlerden dolayı gerekli olduğu kabul edilmektedir. (Dilik 81976): 140 vd.). Burada, vakıf müessesesinin gelir dağılımını etkilemedeki yerini belirleyebilmek bakımından kısaca gelir dağılımı, gelir-servet ilişkisi ve geliri yeniden dağıtıcı kanallar konusunda bilgi vermeye çalışacağız.

1. Gelir Dağılımı Politikası

Bilindiği gibi, gelir dağılımı konusu, birincil ve ikincil gelir dağılımı olmak üzere iki ayrı aşamada ele alınmak-

lerini araştıran sosyal psikologlar şöyle bir açıklama getirmektedir:Yaptığı yardım ve hayır davranışları o kişide yeni isteklerin oluşmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Milyarderimiz, hayır kuruluşlarına yardım ederken din adamları ile, ilâhiyatçılarla, yazarlarla vs. karşılaşmıştır. Bunlar, o zamana kadar karşılaşmadığı ve yakından tanıyamadığı kişilerdir. Bu gelişmenin sonucu, kendisinin yabancı olduğu manevî duyguları, heyecanları yaşayan insanları, farklı fikirleri, inançları tanıma imkânını bulmuştur. " "Bu yeni tecrübeler onun kıymetlerini, idrak ve takdir sahasını genişletmiş ve böylece onda yeni isteklerin doğması neticesini vermiş olabilir. Binaenaleyh, başlangıçta hürmet ve itibar kazanma isteğini tatmine yarayan insanî davranış, şimdi insanlığın bilgisini genişletme gibi hasbî bir isteği tatmin etmektedir. (Krech:/1120. Bu konuda ve yaptığı iş ve davranışların insanın tabiatına, oluşumuna etkisi konusunda Bkz. Kozak 40-44)

tadır. Devletin müdahalesi olmadan, piyasa kuralları içinde istihsal faktörlerinin brüt gelirlerinin oluşması birincil (fonksiyonel) gelir dağılımını teşkil etmektedir. Buna karşılık, devletin gelir dağılımına müdahale ederek, brüt faktör gelirlerinden vergi, sosyal güvenlik primleri gibi adlar altında kesintiler yapması ve çeşitli sosyal gelirler, subvansiyonlar eklemesiyle nihai gelirlerin oluşmasına; başka bir ifade ile, devletin, ferdin fonksiyonel dağılım sonucu eline geçen geliriyle nihai geliri arasında fark meydana getirmesine de ikincil gelir dağılımı (gelirin yeniden dağılımı) denmektedir. Diğer yandan, bugün, devletin izlediği sosyal ve ekonomik politikanın yalnız ikincil gelir dağılımını değil, birincil gelir dağılımını da çeşitli yollarla etkilediği görülmektedir. Ayrıca, bugün artık, toplumda arzulanan, nisbeten dengeli bir gelir ve servet dağılımının, devlet müdahalesi olmadan, piyasa ekonomisinin kuralları içinde kendiliğinden gerçekleşebileceği kabul edilmemektedir (48).

a) Gelir-Servet İlişkisi

Kişilerin sahip oldukları gelirle servetleri arasında karşılıklı bir sebep sonuç ilişkisi vardır ve bu durum bir servet-gelir-servet döngüsü yaratmaktadır.(Dilik (1976):110). Böyle olunca adil bir gelir dağılımı için adil bir servet dağılımı gerekmektedir.Yani,gelir ve servet dağılımının birlikte, iç-içe ele alınması şarttır. Servetin oluşumu hem gelir seviyesine, hem de gelirin kullanılış biçimine bağlı bulunduğu gibi, gelir dağılımı da mevcut servet dağılımına sıkı sığa bağlıdır. Servete dayanan emek dışı gelirlerin yüksek olması ve yukarı gelir gruplarında tasarruf temayülünün de yüksek olması sonucu, büyük servetler büyük gelirlere, büyük gelirler de büyük servetlerin oluşmasına yol açmakta; böylece mevcut ekonomik güç dengesizliğinin gittikçe büyümesi yönünde bir eğilimle karşılaşılmaktadır (49).

Gelir ve servet arasında yukarıda açıklanan bu sıkı ilişki sebebiyle, izlenecek bir gelir dağılımı politikasının, oluşmuş ve oluşacak servetin dağılımı konusuyla da ilgilenmesi; servetin dağılımı politikasının da gelir dağılımı ve gelir kullanımı politikasıyla birlikte ele alınması kaçınılmaz

(48) Yazgan (1975):32; Dilik(1976):93,153,176,177 Tuncer:7-8.

(49) Dilik (1976): 84, 93-95, 110; Türk: 285.

olmaktadır. Böyle olunca, ikincil gelir dağılımı (gelirin yeniden dağılımı politikası) esas itibariyle yalnız gelirin paylaşımı açısından konuya yaklaşmakla beraber; kapsamlı bir gelir dağılımı politikası olabilmek için, konunun mahiyeti gereği, oluşmuş ve oluşacak servetin dağılımı meselesini de bu politikaya dahil etmek gerekmektedir.

b) Devlet Dışında Geliri Yeniden Dağıtıcı Kanallar ve Müesseseler

Zamanımızda, ikincil gelir dağılımında esas itibariyle devlet en etkin rolü oynamakla, ve ikincil gelir dağılımını hemen tamamen devletin izlediği sosyal ve ekonomik politikalar belirlemekle beraber, geliri yeniden dağıtıcı kanal veya müessese olarak yalnız devleti görmek de yanlıştır. Devletin dışındaki özel veya toplumsal nitelikteki bazı kanallar ve kuruluşlar da geliri yeniden dağıtıcı bir fonksiyon görmektedirler. Mesela, gelirin aile içinde dağılımı veya özel sigortalar, şans kumar oyunları yoluyla dağılımı bu arada sayılabilir. Diğer yandan, toplumsal, dinî bir gelenek halini alan ve müesseseseleşen bazı uygulamaları da zikretmek mümkündür: Hediye, bağış, zekat ve diğer dinî yardımlar, miras gibi. Bunlardan biri de vakıf müessesesidir. Şüphesiz, bu kanallar ve müesseseler vasıtasıyla ilk gelir, bunlar olmasaydı dağılabileceğinden daha farklı bile şekilde dağılmaktadır. (Yazgan (1975): 43 vd., 50-54)

2. Gelir-Servet Dağılımı ve Vakıf

Vakıf, şüphesiz, bugünkü manada gelir-servet dağılımını düzenlemek amacıyla kurulmuş bir müessese değildir. Vakıflarının, sosyal vicdanın bir ifadesi olarak, toplumun en fazla ihtiyaç duyduğunu hissettikleri bir hizmeti gerçekleştirme amacına dönüktür. Ancak, kuruluş amaçları doğrultusunda hizmet verirken, vakıflar, çok yönlü fonksiyonlar ifa etmekte. Gelir-servet dağılımını da etkilemektedir. Aşağıda bu konuyu tartışmaya çalışacağız.

a) Vakıflar Gelir ve Servet Dağılımını Birlikte Etkiler

Vakıfların, özellikle, doğrudan düşük gelirli gruplara veya fiziki, sosyal bir tehlikeyle karşılaşanlara verdiği hizmetler, sosyal yardım veya sosyal güvenlik ödemeleri şeklin-

deki aynı ve nakdi yardımlar, şüpesiz gelir dağılımını etkilemektedir; refahı arttırıcı ve yayıcı bir işlev görmektedir. (Yazgan (1975): 50). Ancak, amaçladıkları sosyal hizmetleri gerçekleştirmeden önce, daha başında, müessesesinin mahiyeti icabı, vakıflar, servet dağılımını da etkilemektedirler. Devlet dışındaki diğer geliri yeniden dağıtıcı kanallara kıyasla, vakıfların en önemli özelliği de burada yatmaktadır. Esasen, gelir ve servet arasındaki yukarıda işaret edilen sebep sonuç ilişkisi sebebiyle, gelir ve servet dağılımının birlikte etkilenmesinin zorunlu olduğu daha önce açıklanmıştı. Vakıf müessesesi, mahiyeti gereği, bu iki fonksiyonu da kısmen birlikte gerçekleştirebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi, çağımızdaki sosyal güvenlik hizmetleri de, esas amaçları tehlikeye uğrayanların güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak olduğu halde, dolaylı olarak da, geliri yeniden dağıtıcı bir fonksiyon görmektedirler (Richardson: 220; Yazgan (1975): 5). Bu bakımdan vakıfla aralarında benzerlik vardır. Ancak sosyal güvenlik sisteminin, servetin dağılımıyla bir ilgisi olmadığı halde, yukarıda açıklandığı gibi, vakıflar, daha başında, gelir dağılımından da önce ve belki ondan da önemli olarak servet dağılımını etkilemektedir.

Vakıfların servet dağılımını etkilemeleri, müessesenin mahiyetinden kaynaklanmaktadır ve onu, gelip geçici yardım ve ianelerden ayıran fark da buradadır. İslam hukukuna göre, esas itibarıyla menkul vakfı "sahih" (geçerli) değildir. "Vakf edilmesi mütearef olmayan menkul vakfolunamaz" Oldukça yaygınlık kazanmış bulunan faizle ödünç verme esasına dayalı para vakıfları; hastahane, misafirhane, eğitim ve öğretim müesseseleri gibi hayır ve hizmet yerlerinde kullanılmak üzere tohumluk hububat vakıfları gibi belli bölgelerde teamül haline gelmiş olan vakıflar hariç tutulacak olursa; vakıf denince, bir gayrimenkulun belli bir sosyal, hayri amaçta kullanılmak üzere vakfedenin mülkiyetinden ve özel mülkiyetten (bir daha alım satım konu olmaktan) çıkarılarak Allah'a (kamuya, topluma, ümmete), maledilmesi anlaşılır (50). Vakıfta, diğer yardım ve ianelerden farklı olarak, topluma sağlanan hizmet bir defalık veya belli bir zaman süresiyle sınırlı olmayıp, söz

(50) Berki (1956): 19,25,30; Yediyıldız: 153-154. Vakfın özel mülkiyetten çıkması İslâm hukukuna göredir. Bugünkü mevzuata göre vakıf bir özel hukuk müessesesidir.

konusu hizmetin ebediyen sürdürülmesi amaçlanmaktadır; hayır ve yardımın gelecek kuşaklar boyu aksamadan devam edip gitmesi arzu edilmektedir. Böyle bir amacın da, ömrü kısa olan menkul değerlerle sürdürülemeyeceği açık olduğundan, vakfedilen malın zamanla yok olması söz konusu olmayan gayrimenkul olması şarttır. Menkul mal, esas itibariyle, taşınmaz mala bağlı olarak vakfedilebilmektedir. İşte, vakıf müessesesinin en büyük özelliği de burada yatmaktadır. Bu bakımdan, bir vakfın kurulması demek, amaçlanan hizmetin gerçekleşmesinden önce, gayrimenkul servetin (ve ona tabi olarak da varsa menkul servetin) vakfeden kişinin mülkiyetinden çıkması anlamına gelmektedir ki, bu yönüyle servet dağılımını doğrudan etkilemektedir.

Vakıfların servet dağılımındaki işlevlerinin taşıdığı bir özelliğe işaret etmek gerekir. Bugün, servet dağılımı politikası deyince, toplumdaki hiç serveti olmayan veya pek az servete sahip sınıflarda servet oluşumunu sağlamaya dönük politikalar anlaşılmaktadır. Alınan tedbirlerle, genellikle oluşan servetin (daha radikal yaklaşımlarda ise, oluşmuş servetin de) servetsiz grupların elinde servet oluşumunu sağlayabilecek biçimde dağılmasını etkilemek söz konusudur. Vakıfların, şüphesiz, servetsiz sınıflara servet transferi gibi bir yönü yoktur. Zengin ve büyük servet sahibi kişilerin mülkiyetindeki servetin onların özel mülkiyetinden çıkması, fakat gelir seviyesi düşük grupların değil, kamunun (toplumun) mülkiyetine geçmesi söz konusudur. Bu noktadan sonra da, özel mülkiyetten çıkan bu servetlerin gelirleriyle vakfın kuruluş gayesi doğrultusunda verilen hizmetler, yapılan yardımlar yoluyla daha çok, gelir seviyesi düşük gruplar lehine bir gelir transferi gerçekleşmektedir. Şu halde, vakıf, bir yönüyle servet (zengin sınıflardan "sosyal mülkiyet" kategorisine); diğer yönüyle de ("sosyal mülkiyet" kategorisine geçen servetlerin düşük gelirliilere akatarılması yoluyla) gelir transferini gerçekleştiren bir müessese olarak değerlendirilmek gerekir. Mülkiyetin, servetin transferi bir defa olmakta, bu servetin gelirlerinin transferi ise, vakıf, amaçları doğrultusunda hizmet vermeye devam ettikçe sürüp gitmektedir.

Diğer yandan, gelir ve servet arasındaki karşılıklı sebep sonuç ilişkisi dikkate alındığında, vakıflar yoluyla halka karşılıksız olarak temin edilen eğitim, sağlık gibi hizmetlerin onları, ellerindeki çok sınırlı servetlerini de harcamak zorunda kalmaktan alıkoyduğu söylenebilir. Bu yönüyle, vakıflar yoluyla topluma sağlanan sosyal hizmetlerin dü-

zenli yürüdüğü dönemlerde, bu kurumun orta ve alt tabakanın elinde sınırlı ölçüde de olsa servet teşekkülüne dolaylı yoldan hizmet ettiğini de söylemek mümkündür. Diğer yandan, vakıfların geçmişte temin ettikleri hizmetlerin başında yer alan eğitim hizmetinin, eğitimde fırsat eşitliğini sağlayarak toplumdaki gelir-servet dağılımını etkilemede önemli rol oynadığı muhakkaktır. Çünkü, eğitimin birincil gelir dağılımını önemli ölçüde etkilediğini ve eğitimde fırsat eşitliğinin, gelir dağılımında da bir tür fırsat eşitliği sağladığını biliyoruz (51).

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, biz, vakıfların kötü amaçlara alet edilmesi veya vakıf sisteminin dejenere olduğu dönemlere ilişkin uygulamalar üzerinde durmuyoruz. Her müessesenin kötüye kullanılması ve iyi işletilmediği zaman bazı zararlı sonuçlar da doğurması mümkündür. Ayrıca, bu meselelere girmek, konuyu çok uzatacaktır. Vakıf mülklerin toplam mülkler içindeki nisbetinin ne kadar büyük boyutlara ulaştığını gösteren rakamlar hatırlanacak olursa, müessesenin iyi işlediği dönemlerde, bu yolla gerçekleştirilen gelir transferlerinin de büyük boyutlara vardığını, gelir-servet dağılımındaki dengesizliğin bu yeniden dağıtım sonucu önemli ölçüde hafiflediğini kabul etmek gerekir. Vakıf mülklerin iyi işletilmediği dönemlerde ise, bu kadar önemli boyutlardaki servetin verimli bir şekilde değerlendirilememesinden doğan zararlar, sadece sosyal boyutlarda da kalmayıp, tüm iktisadi yapıyı sarsabilecektir. O zaman sistemin refahı yayıcı değil, fakirliği yayıcı bir fonksiyon görmesi gayet tabiidir. Bir yerde, vakıfların amaçladıkları hizmetleri gerçekleştirebilmelerini genel iktisadi konjonktürdeki olumsuz gelişmeler, gerek gösterilen ihmaller sonucu, vakıf akarları iyi değerlendirilemez veya yanlış değerlendirilirse, kuruluşlarında öngörülen sosyal amaçların gerçekleşmemesine şaşırılmamak gerekir. Hatta, bu gelişmeler sonucu, vakıfların ilk amaçlarına tam zıt sonuçlar vermeleri bile söz konusu olabilir. Mesela, yakın geçmişte yaygın olarak görüldüğü gibi, vakıf bir dükkan, rayiç bedelini

(51) Dilik (1976): 153; Türk: 290-291; Naqvi: 91,148. Eğitimle gelir dağılımı arasında ilişki konusunda, 49 ülkeyi kapsayan bir araştırmanın sonuçlarına göre, eğitimde fırsat eşitliğinin gelir dağılımı üzerinde dengeleyici bir etki yaptığı tesbit edilmiştir. (Psacharopoulos: 388,392).

çok altında, adeta sembolik bir fiyatla iş adamlarına satılır veya kiralanırsa (52), o zaman gelir-servet dağılımını düzeltici değil, daha da bozucu bir etki yapabilir. Aynı şekilde, özellikle gerileme ve çöküş dönemlerinde vakıfların, kötü niyetli vâkıflar veya mütevellilerce, devlet mülkiyetindeki mülk ve toprakların dolaylı yoldan özel mülkiyete intikalini (sosyal ve hayri amaçlar için değil, özel çıkarlar için yararlanılmasını) sağlamaya dönük olarak kullanılmasından da vakıf müessesesini sorumlu tutmak tabiatıyla mümkün değildir. (Hatemi: 148; Öztuna: IX / 104).

b) Özgün Bir Mülkiyet Kategorisi

Daha önce de işaret edildiği gibi, vakıf müessesesinde, vakfedilen mülkün vakfedenin özel mülkiyetinden çıktığı kesindir; hatta islam hukukuna göre özel mülkiyetten bile çıkmaktadır ki, bu konu vakıfların sosyal siyaset açısından taşıdığı önemi ortaya koyabilmek için kanaatimizce üzerinde önemle durulması gereken bir meseledir.

Vakfiyelerde, vakfedilen mülkün "Allah'ın mülkü" hükmünde olmak üzere özel mülkiyetten çıkarıldığı kaydedilir. (53). Buradaki "Allah'ın mülkü" tabirinden kamu mülkiyeti anlaşılmaktadır. Ancak, kamu mülkiyeti tarifine de açıklık getirmek gerekir. Bir yerde bundan devlet mülkiyetini anlamak mümkün değildir. Çünkü devletin de vakıf mülkünü dilediği şekilde kullanma yetkisi yoktur. Daha önce de işaret edildiği gibi, tarihte bazı durumlarda vakıf tesis etmekten güdülen ana amaçlardan biri servete devletin, hükümdarın el koymasını önlemektir. Şu halde, vâkıfın servetini eliyle devlete teslim etmesi söz konusu olamaz. Gerçekten, vakıflarda devletin yetkisi onların vâkıflarının amaçları, vakfı kuranların isteği doğrultusunda işletilip işletilmediklerini denetlemekten öte-

(52) 1964 yılında, 500 bin lira hava parası getirmesi mümkün bir vakıf dükkânının, 18 lira kira ile bir Ermeni vatandaşa kiralandığı konusunda Bak.Yazgan (1977):16.

(53) Gürzumar; Berki (1956): 19, 25,30; Yediyıldız: 153-154. Daha önce de hatırlatıldığı gibi vakfedilen mülkün özel mülkiyetten çıkması İslâm hukukuna göredir. Bugünkü mevzuata göre vakıf, bir özel hukuk müessesesidir. (Berki (1969): 5).

ye geçemiyordu. Böyle olunca, vakıf mülkiyetini, belli hayri, toplumsal hizmetlerin yürütülmesi amacıyla kullanılabilir özel bir sosyal mülkiyet kategorisi olarak değerlendirmek gerekir. Özel mülkiyette değildir, ama devletin mülkiyetinde de değildir. Topluma, toplumun belli bir ihtiyacının karşılama-
sına adanmıştır.

Gerçekten, vakıfların devlet mülkiyetinde olmadığı, Allah'a (topluma, ümmete, insanlığa, hatta, hayvanlara ilişkin vakıflarda olduğu gibi, tüm canlılara) adanmış özel bir mülkiyet kategorisi olduğu fikri uzun asırlar halk vicdanında öyle yer tutmuştur ki, en güçlü hükümdarlar bile bu mülkiyete el uzatmaktan kaçınmak durumunda kalmışlardır. Yalnız devlet değil Celali eşkiyaları dahi vakıflara el koymaktan ve onları tesis gayeleri dışında kullanmaktan şiddetle kaçınmaktaydılar. Sadece vakfın mülkiyeti Allah'a izafe edilmez, vâkîfın vakfiyede koyduğu şartlar da "Şâri'in nassı" (Allah'ın hükmü) gibi kabul edilir, "en zalim, en müstebit tacdarlar, bile bunun bir harfini değiştiremezlerdi" (54).

Vakıfların, özel mülkiyetle, devlet mülkiyeti arasında özel bir sosyal mülkiyet kategorisi oluşturması, yaygınlığı ölçüsünde, sistemi bütünüyle etkileyecek ve ona değişik bir özellik verecek kadar önem taşır. (55). Gerçekten, özel mülkiyetin kamu mülkiyeti aleyhine aşırı genişlemesi, belli el-

(54) Ergin: 35.Memlûk sultanlarının vakıfları devletleştirme çabalarındaki başarısızlıkları; Fransızların Cezayiri işgalleri sırasında vakıflarla ilgili olarak karşılaştıkları direniş; 1917 ihtilalinden sonra Komünist Partisinin 1921 yılında toplanan kongresinde alınan vakıfları devletleştirme kararının karşılaştığı tepki ve Sovyetler Birliği dahilindeki bütün vakıfların ortadan kaldırılmasının ancak 1930 yılında gerçekleşebildiği konusunda Bkz.Yediyıldız: 161,164,167-168.

(55) Ülken (1970): 267-268.Nitekim, özellikle,1949-1950 lerde başlayan merkeziliğe son verme politikasının ve "öz-yönetim" sisteminin uygulanmasından sonra, Yugoslavya'da mülkiyetin devlete değil topluma ait olduğu fikri daha çok vurgulanmaktadır. (Haynes:604). Bu arada, bir hatırlamada bulunalım ki, şüphesiz çok farklı bir konumda olmakla beraber, buna benzer bir mülkiyet ayrımı ve terminoloji tartışmasına İslâmın ilk dönemlerinde de rast-

lerde aşırı ölçüde yığılmalar sonucu sosyal adaletsizliklere, huzursuzluklara ve sosyal hizmetlerin aksamasına yol açmaktadır. Diğer yandan, kamu (devlet) mülkiyetinin aşırı boyutlara varması da, bu mülkiyeti kullanma, buna tasarruf etme durumunda olan yönetici sınıfın ve devletin otoriter bir nitelik kazanması ve kişi hürriyetlerinin kısılması yönünde gelişmelere sebep olmaktadır. Böyle olunca, özel mülkiyetle, kamu (devlet) mülkiyeti arasında uygun bir dengenin sağlanması, sisteme karakterini veren, toplum huzurunu, sosyal politikayı yakından ilgilendiren çok temel bir meseledir.

Bu noktada, vakıfların, özel mülkiyetle kamu (devlet) mülkiyeti arasında orta bir mülkiyet kategorisi oluşturarak, söz konusu dengenin sağlanmasında çok faydalı işlevler görmeleri beklenebilir. Zengin sınıflar elindeki servetin, vakıfların yaygınlaşması yoluyla sosyalleşmesi; belli özel ellerde

lanmaktadır. Gerçekten ilk devirlerde, bazı sahabeler, devletin tasarrufunda bulunan mülklerin devlet mülkü olarak adlandırılmasına karşı çıkıyor, bunların toplumsal mülkiyet (ümmetin mülkü) olarak adlandırılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. (Naqvi: 76). Bu konuda Hz. Ebuzer ile Muaviye arasında geçen şu tartışma çok ilginçtir:

Şam valisi olarak görev yapan Muaviye'nin devletin tasarrufunda bulunan kamu malları için "Allah'ın malı" tâbirini kullandığını duyan Ebuzer, bu tâbirden halkın kamu mülkiyeti üzerindeki yetkisinin sınırlanacağı, kaldırılacağı ve Allah adına iddiasıyla devletin (yöneticilerin) tasarruf edeceği kokusunu sezer ve bu husustaki endişesini şöyle dile getirir.

Ebuzer: Ne diye, müslümanların malını "Allah'ın malı" diye isimlendiriyorsun?

Muaviye: Allah sana merhamet etsin!. Biz Allah'ın kulları değil miyiz? Mal O'nun malı, mahlûkat O'nun mahlûkâtı, emir O'nun emri değil mi?

Ebuzer: Öyle deme! Malın Allah'ın olmadığını söylemek istemiyorum; ancak, müslümanların malıdır diyeceğim.

(Tabari, Annales Quos Scripsit, V/2858-2859. Cum. Alıs. Ed. M. J. Goeje, Netherland, 1964), (Bu vesile ile, söz konusu bilgiyi kendisinden temin ettiğim Prof. Dr. Abdullah Aydınli'ya teşekkür ederim.)

birikmesinin doğuracağı mahzurları gidermesi yanında, servetin devlet elinde toplanmasının yol açacağı otoriter, merkezîyetçi eğilimlerden de toplumu koruyacak, Tawney'in teklif ettiği "kamu mülkiyetine gayri-merkezileştirilmiş bir biçimde tasarruf edilmesi" amacına bizi yaklaştırabilecektir (56). Vakfedilen mülkün, sadece o kişinin mülkiyetinden değil, bir daha özel mülkiyete geçmemek kaydıyla özel hukuktan çıkması sözkonusu olduğunda, geri dönüş yolu tıkalı olduğundan, zaman içinde oluşacak birikimlerle yüksek miktar ve oranlardaki servetin toplumsal mülkiyet kategorisinde toplanması, sosyal ve siyasi yapıyı temelden etkileyecektir. Tabii böyle bir sonuç, söz konusu vakıf mülklerin yönetiminin, merkezi devletin bürokratik kuruluşlarının elinde olmaması; onun kontrolünde, fakat, halkın da yaygın olarak katıldığı özel ve özerk bir yönetimle idare edilmesi durumunda söz konusudur. Bu gerçekleştirilebilirse, vakıf müessesesi, toplumda demokratikleşme sürecinin gelişmesine de büyük katkılarda bulunabilir (57).

(56) Schumacher: 320-321, 325 vd.; Kunter (1938): 104.

(57) Osmanlılarda vakıfların yönetiminin böyle özel ve özerk bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Hattâ, Barkan'ın tesbitlerine göre, bazı vakıflarda, vakıf mülkler dahilinde asayişin temini için, vakıf mütevellilerine, sancak beyi, subaşı gibi büyük idare amirlerinin ve askerlerin haiz buldukları bazı yetkilerin de verildiği görülmektedir ki, bu durum, özerkliğin hangi boyutlara kadar vardığı konusunda bir fikir vermektedir. Diğer yandan, o dönemde vakıfların yönetim tarzıyla ilgili olarak Barkan'ın verdiği şu bilgi ve yaptığı ilginç tesbit de, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, özerk ve özel bir yönetimle idare edilecek vakıf müesseselerin, halkta demokratik alışkanlıkların ve toplumda demokratikleşme sürecinin (kendi tabirimizle ifade edersek; müşavereye dayalı, merkezîyetçi ve otoriter olmayan bir yönetim tarzının yaygınlaştırılmasına dönük olarak nasıl bir hizmet verebileceği hususunda bize bir fikir verecektir: "İmaret nizamları içinde dikkati çeken bir hususiyet de, Fatih İmareti Vakfiyesi'nde açıkça ifadesini bulmuş olan bir anlayışa göre, vakıf hizmetlilerinin yekdiğerlerini ve vakıf idaresini müşterek ve karşılıklı kontrol esasının

c) Kaynakların Kişisel ve Toplumsal İhtiyaçlar Arasında Dağılımını Dengelemede Vakıf

Vakıfların bu konudaki işlevi, önceki bahiste açıklanmaya çalışılan mülkiyet dağılımı ile yakından ilgilidir. Bugün en gelişmiş ülkelerde bile, özel teşebbüs sistemi içinde, devletlerin izledikleri geniş sosyal amaçlı politikalara rağmen, ülke kaynaklarının özel ve toplumsal ihtiyaçlar arasında arzulan dengeli dağılımı bir türlü gerçekleştirilememektedir. Bir toplumda, vakıfların ve onların oluşturdukları toplumsal mülkiyet kategorisinin yaygınlaşması ölçüsünde, kaynakların toplumsal ihtiyaçlar için harcanması kolaylaşacak, kendiliğinden gerçekleşecek; devletin bu konuda zorlayıcı tedbirler almasına daha az ihtiyaç duyulacaktır.

Meşhur iktisatçı Pigou'nun da işaret ettiği gibi, "her siyasal toplumun merkezi sorunu, kişisel ve sosyal rasyonelliği bağdaştırmak, özel ve sosyal marjinal hasılayı eşit bir dengeye ulaştırmaktır." Galbraith, bugünkü Amerikan toplumunun ve kapitalizmin gelecek için umutsuzluk verici en önemli sorunlarından birinin, kaynakların, harcamaların özel ihtiyaçlar -hizmetler ile toplumsal ihtiyaçlar- hizmetler arasındaki dengesiz dağılımından kaynaklandığını söylemektedir. Gerçekten gelir ve servetin kamu ve özel kişiler arasındaki dağılımın da uygun bir denge sağlanamadığından, "kapitalizm, kente sorunlar yükleyen şeyleri -otomobil, uyuşturucu madde, alkol-

başlangıçta bu müesseselerde mevcut bulunuşudur. Bu usûle göre, vakıfla alâkalı bütün vazifeliler sene sonunda, âdeta bir umumî hey'et hâlinde toplanarak, vakfiyeyi beraberce okumakta ve sene içinde her şartın yerine getirilmiş olup olmadığını müzakere etmektedir. Kendilerine mahsus hususî bir statüye tâbî olan ve idarî-malî bakımdan muhtariyeti haiz bulunan bu müesseselerin kendi kendilerini kontrolü bakımdan, bu usullerin müessir olmuş olması icab eder... Bütün bu tedbirlere rağmen, imaretlerin, kurulmalarına hâkim olan düşünce ve rûhu kaybederek soysuzlaşmaları hadisesi, vakıfların muhtariyeti prensibinin bir kenara itilerek, bu müesseselere devletin her gün daha fazla müdahalesi ve idare kadrolarını memurlaştırması yoluyla olmuştur denilebilir." (Öztuna: IX/97; XI/180-181).

sağlamakta üstün bir beceri(!) göstermekte, buna karşılık kent sakinlerinin gereksinim duyduğu şeyleri sağlamayı becerememektedir...kapitalizmin konut, sağlık, taşımacılık alanlarındaki başarısızlığı.. genellikle kabul edilen bir gerçektir... Zenginlerde, hatta yoksullarda özel gelirden ayrılan paralarla sağlanan hizmetler, kent tarafından sağlanan hizmetlerden çok daha üstündür. Evler temiz, sokaklar pistir. Özel gelir artıyor, bu gelirleri koruyacak çok az sayıda polis hizmet görüyor. Televizyon her yerde vardır, okullarsa yetersizdir. Evlerin banyoları lüktür, fakat plajda bir deniz banyosu yapılamamaktadır." (Galbraith: 291-292). Andre Maurois da aynı noktaya işaret etmekte ve Amerikalıların, toplumsal yaşam düzeylerini özel yaşam düzeylerine ulaştırmaları için çok gayret sarfetmeleri gerektiğini belirtmektedir. (Maurois: 51). Japonva'da da, ulaşılan kalkınma seviyesine rağmen, sosyal alt yapı yatırımlarının yetersiz olduğu ve bu durumun haklı şikayetlere yol açtığı ifade edilmektedir. (Sadıklar: 65-67). Bu dengesizlikleri gidermek için bir çok ülkede bazı dallarda sosyalizasyona gidilmiştir (Schumacher: 325-326).

Özellikle, kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için kaynaklarını geniş ölçüde iktisadi yatırımlara ayırmak zorunda kalan az gelişmiş ülkeler açısından bakıldığında, eğer tarihteki yaygınlık derecesine erişebilir veya yaklaşabilirse, vakıfların, sosyal hizmetlerin görülmesinde ne büyük bir imkan oluşturacağı açıktır.

D. Az Gelişmişlikten Kurtulmada Vakıf

Bu bölümde vakıf müessesesinin az gelişmişlikten kurtulmada bazı faydalı ve yardımcı işlevler yüklenmesinin mümkün olup olamayacağı üzerinde durmaya çalışacağız. Gerçekten, vakıfların gelir-servet dağılımındaki; servet teşhirine, gösteriş tüketimine dönük harcamaları sosyal yönden faydalı alanlara yöneltmedeki; daha önce üzerinde durulan işlevleri hatırlanacak olursa, acaba, az gelişmişlikten kurtulma gibi son derece zor bir uğraş verilirken, bu işlevler ne ölçüde destekleyici olabilecektir? Önce az gelişmiş ülkelerin içinde buldukları şartları, özellikle kalkınma ile çok yakından ilgili bulunan gelir-servet dağılımının bu ülkelerdeki durumu konusunda bilgi vermeye çalışalım.

1. Gelir-Servet Dağılımı ve Kalkınma

Kapitalist yolla kalkınmak isteyen az gelişmiş ülkelerde gelir-servet dağılımı meselesi, gelişmiş ülkelere kıyasla bazı özellikler taşımaktadır. Bir kere az gelişmiş ülkelerde yapısal bazı faktörlerden dolayı (tarım kesiminde toprak dağılımının dengesiz olması vs.) gelir-servet dağılımı, gelişmiş ülkelere kıyasla çok daha dengesizdir." Az gelişmiş ülkelerin zengini çok zengin, fakiri ise çok fakirdir." Ayrıca, kalkınma için gösterilen çabalar da, ilk dönemlerde bu dengesizliği daha da arttırıcı sonuçlar doğuracaktır. İktisadi kalkınmayı hızlandırmak için, işletmelerin alt-yapı yatırımlarının, genel bütçeden yapılan harcamalarla özel teşebbüse ücretsiz veya çok düşük bir bedelle hazırlanması, subvansiyonlar, vergi kolaylıkları, çeşitli teşvik tedbirleri vs. ile işletmelerin devlet tarafından korunmaları ve desteklenmeleri, mevcut dengesizliği daha da arttırmaktadır.

Diğer yandan, bu ülkelerde vergi sistemindeki yapısal bozukluk (sistemin geniş ölçüde vasıtalı vergilere dayanması ve bu vergilerin de esas itibariyle tahsili kolay ve bol gelir getirici temel tüketim malları üzerinden alınması) sonucu, vergi yükü daha çok düşük gelirli halk kitleleri üzerine binmekte, bu durum da gelir dağılımını gittikçe dengesizleştirmektedir. Gelir vergisinin yükünün de, vergi kaçırmanın önlenememesi sonucu, daha çok sabit gelirlilere, ücretlilere kayması ayrı bir sorundur. Ayrıca, bu ülkelerde, kalkınma için gerekli kaynakların enflasyonla veya kredi politikası kanalıyla oluşturulması yoluna gidilmesi de mevcut dengesizliği arttıran diğer önemli bir faktördür. Bilindiği gibi, enflasyon sonucu, sabit gelirliler, ücretliler büyük kayıplara uğramakta; işletmeler, büyük servet sahipleri ve kamu kesimi ise karlı çıkmaktadır. Kaydi para ve Merkez Bankası kaynaklarıyla desteklenen kredi sistemi, âdeta, devlet eliyle belli kişileri zengin etme politikasına dönüşmektedir (58).

2. Kapitalist Yolla Kalkınmanın Açmazları

Yukarıda açıklanan gelişmeler sonucu, az gelişmiş ülkelerde, kapitalizmin en önemli açmazı olan, hızlı kalkınma ile

(58) Dilik (1976): 107-108, 114-115, 118-119; Ülken (1970): 322 vd., 334-338, 341 vd., Türk: 300.

sosyal adalet hedefleri arasındaki çelişki, çok daha vahim ve içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Bilindiği gibi, kapitalist gelişme modeli, kalkınma için gerekli fonların gelir dağılımındaki dengesizlik yoluyla oluşturulması esasına dayanmaktadır (59). Toplumun büyük bir bölümünü oluşturan yığınlara, ücretlilere ancak geçinmelerine yetecek kadar bir ücret ödenmekte; milli gelirden arta kalan büyük pay diğer istihsal faktörleri özellikle müteşebbise (ve sermayedara) gitmektedir. Böylelikle, yüksek gelirlerde gelirin daha büyük bir kısmının tasarrufa ayrılması beklendiğinden, milli gelirin daha yüksek bir yüzdesi tasarrufa, yatırıma aktarılmakta ve bu durum kalkınmayı hızlandırmaktadır. Açıktır ki, bu hızlı kalkınmanın maliyeti -eğer gerçekleştirilebilirse,- gelir dağılımındaki dengesizlik, sosyal adaletsizlik olmaktadır. Çalışan kesim, zamanla, belli bir kalkınma seviyesine erişildikten sonra, tedrici bir şekilde, kalkınmadan, refahtan payını almaya başlamaktadır.

Sanayileşme hareketinin başladığı dönemlerde bugünün gelişmiş kapitalist ülkeleri, özel tarihi sosyal şartları içinde böyle bir modeli, -zaman zaman büyük sosyal çalkantılara yol açmasına rağmen- uygulayabilmişler ve bugünkü düzeye erişmişlerdir. Ancak, farklı tarihi, sosyal şartlar sebebiyle,

(59) Gelir-servet dağılımındaki dengesizliğin, gerçekten, piyasa ekonomisine dayalı sistemlerin kaçınılmaz bir unsuru olup olmadığı hususu tartışılabilir. (Bu konuda karşıt bir görüş için Bak. Dilik (1976):109). Kanaatimizce, kapitalist yolla az gelişmişlikten kurtulma savaşı verecek bir ülke için bu dengesizlik kaçınılmazdır. Ancak, gelişmiş, ana meselelerini bir ölçüde halletmiş bir kapitalist ülke için durum değişir. Üretimden, arz yönünden daha çok talep yönünün, üretilen mallara pazar bulma sorununun ön plâna geçtiği böyle bir ülkede, piyasa kurallarının işleyişi içinde gelir-servet dağılımında dengelemelere gitmek mümkündür; hatta bu yola gitmek sadece sosyal endişelerden dolayı değil, ekonominin işlemesi için de gerekli ve zorunludur. Bu aşamada, kapitalist sistem, ekonominin tasarruf kabiliyeti arttığından, gerekli olan tasarrufu sağlamak için gelir dağılımında dengesizliğe gitmek zorunda kalmamakta; tüketimde belli bir doyum noktasına ulaşmış kitleler de, yaptıkları tasarruflarla yatırımlar için yeterli kaynağı oluşturabilmektedir.

aynı modelin bugün gelişmekte olan ülkelerde aynı sonucu vermesi mümkün olamamaktadır (Braudel, 206). Eğer mümkün olsaydı, söz konusu modeli uygulayarak kalkınmaya çalışan pek çok az gelişmiş ülke bugün gelişmişlik düzeyine erişebilecekti. Çünkü hiçbir ülke, az gelişmişlikten memnun olduğu ve öyle kalmak istediği için gelişmemiş durumda bulunmamaktadır. Aksine az gelişmişliğin kendilerini içine ittiği utanç verici durumdam kurtulmak için olanca güçlerini harcamalarına rağmen, bir türlü muvaffak olamamaktadırlar. Kapitalist modelin, bugünün az gelişmiş ülkelerinde kalkınmayı sağlama yönüyle tekrarlanamamasının çeşitli sebepleri vardır. Kısaca bunlar üzerinde duralım:

Kapitalist yolla kalkınan bugünün gelişmiş ülkeleri, önceki yüzyıllardaki kendi özel şartları içinde (kitle haberleşme araçlarının gelişmemiş bulunması, siyasi demokrasinin geri olması, fakir zümrelerin geleneksel değerlere büyük ölçüde bağlı bulunmaları ve daha az şeyin farkında olmaları sonucu sosyal adaletsizlikleri bir süre problem edinmemeleri vs.), halk kitlelerini, büyük sosyal patlamalara yol açmadan, sistemin gereği olan dengesizliklere katlanmak durumunda bırakabilmişlerdir. Diğer yandan, bu ülkeler, gerekli sermaye birikimini, sadece kendi ülkelerindeki insanları istismar ederek değil, aynı zamanda yeni keşfedilen kıtaların, sömürgelerin insan ve tabii kaynaklarını veya kendi ülkelerindeki bazı etnik grupları (zencileri, kızıl derilileri vs.) sömürerek de oluşturmuşlar, böylece kendi insanları üzerindeki -aksi halde daha ağır olabilecek- yükü hafifletebilmişlerdir.

Bugünün az gelişmiş ülkelerinde ise durum çok farklıdır. Kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler, yaygın eğitim vs. sonucu, artık, geniş kitleler, gelir ve servet dağılımındaki, yaşam düzeyindeki dengesizliklerin bütün çarpıcılığıyla farkına varmışlardır. Gelişen ülkelerin kültürleriyle yakın ilişki, onlara hayranlık ve onları taklid arzusu, özenilen ülkelerdeki yaşam tarzının, tüketim modellerinin de benimsenmesi sonucunu doğurmuş; bu sefer yeni bir açmaz, az gelişmiş bir ülke insanı gibi üreten, fakat gelişmiş ülke insanı gibi tüketmek isteyen kitleler oluşmuştur. Siyasi demokrasinin kısımda olsa işlediği ülkelerde, kitleler, içinde buldukları sefalet şartlarının bir an önce düzeltilmesini, gelir-servet dağılımındaki dengesizliklerin hafifletilmesini siyasi iktidarlardan talep etmektedir. Demokratik siyasi rejimlerde hükümetlerin bu isteklere uzun süre kulak tıkamaları mümkün ola-

namakta: tıkanırsa ortaya çıkabilecek sonuçlara katlanma riskini de kimse kolay kolay göze alamamaktadır. Ayrıca, bu ülkelerin, bugünün gelişmiş ülkelerinin hemen hepsinin yaptıkları ve yapmakta oldukları gibi başka ülkelerin tabiat ve insan kaynaklarını (zenciler, kızıl derililer, Rusya'da esir Türkler vs.) sömürme imkanları da yoktur.

Diğer yandan, az gelişmiş ülkelerin mütşebbisleri, içinde buldukları şartlar gereği, önceki yüzyıllarda sanayileşmeyi başlatan müteşebbis tipler gibi atak, başarıya hırsıyla dolu, aynı zamanda cimri denilebilecek kadar da tutumlu tipler değildir. Toplumun binbir fedakarlıkla ellerine verdiği tasarrufları, lüks harcamalarda, gösteriş tüketiminde, yurt dışındaki eğlence ve tatil yerlerinde harcayarak heba etmeleri veya yurt dışındaki bankalara aktarmaları da mümkündür. (Çünkü, önceki asırlardaki meslekdaşlarının aksine bunlar devamlı olarak ileri, üst bir tüketim modelinin baskısı altındadırlar; halbuki, sanayileşme, kalkınma hareketini ilk olarak başlatan ülkelerdeki müteşebbislerin örnek olarak alacakları bir üst tüketim modeli yoktu). Demokratik ülkelerde kişilerin bu yöndeki davranışlarını önleme ve kontrol imkanı da oldukça sınırlı kalmaktadır (Ülken (1970): 334-335). Bu şartlar altında, kitlelere, kim için ve ne için fedakarlık yapmalarının istendiğini anlatmak oldukça güçleşmektedir. Bu saydığımız şartların hemen hiç biri, bugünün sanayileşmiş ülkeleri kalkınma hareketlerini başlatırken, aynı ağırlıkta veya hiç mevcut değildi.

Bu durumda, otoriter rejimlere kaymadan, siyasi demokrasiden vazgeçmeden (aslında, vazgeçilse de fazla bir şey değişmemektedir ve örnekleri ortadadır) kalkınmak isteyen az gelişmiş ülkeleri, çok büyük açmazlar, problemler beklemektedir. Ülkede zaten mevcut bulunan ve giderek artma eğilimi gösteren gelir-servet dağılımındaki dengesizlik azaltılmak istense, her an ihtiyaçların ağır baskısı altında bulunan yığınlar, ülke, hatta ülke dışındaki tüketim modellerine duydukları hevesle, kendilerine aktarılan gelirleri hemen harcama yoluna gidecekler (60), sonunda da kalkınma hızının geri-

(60) Tüketim temayülü ile gelir seviyesi arasındaki ilişki, kişilerin iktisadi zihniyetleri, dini ve kültürel değerler ile yakından ilgilidir. Genel olarak kabul edilen, tüketim eğiliminin yüksek gelir gruplarında düşük, aşağı

lemesi sorunuyla karşılaşılacaktır. Mevcut gelir-servet dengesizliklerinin aynen veya artarak sürüp gitmesine göz yumulsa, bu sefer de sosyal gerginlikler, ve patlamalar hem sosyal, hem de iktisadi yapının alt-üst olmasına yol açabilecektir (Ülken (1970): 345-347; Türk: 22).

Az gelişmiş bir ülke olarak, çeşitli boyutlarda bizim de yaşamakta olduğumuz bu dramı çözmenin yolu, Japonya ve İsrail örneklerinde görüldüğü gibi geleneksel değerlerden, müesseselerden geliştirilen ve onlardan hız alan, kendimize has bir uygulama ve model ortaya koyabilmekte yatmaktadır. Esasen demokrasiye ve özel teşebbüse dayalı ülkeler içinde, kalkınma trenini bir kere kaçırdıktan sonra ona yetişmeyi ve en önde koşmayı başaran başka bir örneğin görülememesi, bizi bu çözüm yoluna adeta zorlamaktadır. İşte, ortaya konacak bu modelin içinde, vakıf müessesesinin de önemli işlevler görmesi mümkündür (61). Aşağıda, bunlardan bazılarını ele alacağız.

3. Vakıf Müessesesinin Katkısı

Yukarıda açıklanan yaklaşım içinde, vakıf müessesesinin az gelişmişlikten kurtulma çabasında yapabileceği katkıları şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

gelir gruplarında ise yüksek olduğu görüşünü redederek, her gelir kademesinde tüketim temayülünün aynı olduğunu ileri sürenler vardır (Zaim (1975): 372). Ancak bunun, tüketimde belli bir doyum noktasına ulaşan toplumlar için sözkonusu olacağını herhalde kabul etmek gerekir. Bu arada, Jain'lerde ve Quaker'larda görülen farklı uygulamayı da burada bir kere daha hatırlatmak uygun olur. Bu tarihi örneklerle de uygun olarak, bir başka araştırmacı yüksek gelirlilerde çok, düşük gelirlilerde ise az tasarruf yapıldığı faraziyesinin Japonya için doğru olmadığını söylemekte ve Japon'larda tasarruf oranlarının görülmedik ölçüde yüksek olmasına yolaçan kültürel özellikler (aza kanaat, sade bir hayatla yetinme vs.) hakkında bilgi vermektedir (Sadıklar: 188-193, 250, 265). Kalkınmada, tasarrufların oluşumunda kişilerin iktisadi zihniyet dünyasının ve bunu oluşturan kültürel değerlerin, geleneksel müesseselerin önemini göstermesi bakımından, bu tesbitler konumuzla yakından ilgilidir.

(61) Nitekim, Pakistan'da, 19-23 Mart 1983 tarihleri arasında toplanan ikinci İslâm İktisat Kongresi'ne, vakıflar konu-

a) Kazanç Arzusunu Zayıflatmadan, Gelir-Servet Dağılımını Dengeleme

Az gelişmiş ülkelerin, yukarıda sergilemeye çalıştığımız açmazlarının çözümlerinden birinin yüksek gelir-servet sahibi sınıfların gelir ve servetlerinden bir kısmının, hem onların teşebbüs şevklerini, kazanç arzularını kırmadan, hem de bu fonların tüketime gitmelerini, tüketimi arttırmalarını önleyerek bazı toplumsal hizmetlerin görülmesine aktarılması olduğu söylenebilir. Vakıflar, bu gayeyi gerçekleştirmede en uygun vasıtalarından biri olarak gözükmektedir. Gerçekten, müte- rakki gelir, servet ve veraset vergileri yoluyla da zengin sınıfların elinde biriken gelir ve servetleri törpülemek müm- kündür (Türk: 20). Ancak, az gelişmiş ülkelerde zaten yeterince gelişmemiş bulunan teşebbüs şevkinin, alınan bu tedbirler so- nucu daha da zayıflayarak ekonomik hayatta durgunluğa, kalkın- ma hızında gerilemeye ve işsizliğin artmasına yol açması söz konusu olabilir (Dilik (1976): 123; Richardson: 221-222). Belki, sadece, prodüktif olarak kullanılmayan gelir ve ser- vetler için bu yola gitmek gerekecektir. İşte bu noktada, ge- nel sosyal kültürel ortamın da elverişli olması halinde, va- kıf sistemi devreye girerek, zengin sınıfların elindeki sos- yal vicdanı rahatsız edici boyutlara ulaşmış servetin bir kısmının, sosyal bir mülkiyet kategorisine dönüşmesini ve sos- yal amaçlara tahsisini mümkün kılabilir. Bu durumda, bir taş- la iki kuş vurulmuş olacaktır. Bir taraftan, belli kişiler elinde toplanan aşırı servet birikimi tasfiye edilmiş olacak, ve bu, zorla değil, onların gönüllü davranışlarıyla gerçek- leştigiinden, teşebbüs şevkleri de kırılmayacak, belki arta- caktır.

sunda iki tebliğ sunulduğu ve bu tebliğlerde araştırma- cıların, kendi ülkelerinde ve genel olarak İslâm dün- yasında vakıf müessesesinin tarihte gördüğü büyük hiz- metler üzerinde durdukları görülmektedir. Söz konusu araştırmacılar, zamanımızda da vakıfların, müslüman ül- kelerin sosyal ve ekonomik hayatını düzenlemede, iktisa- di kalkınmada ve gelir dağılımının dengelenmesinde önem- li hizmetler görebileceğine İslâm dünyasının dikkatini çekmek istediklerini ifade etmektedirler (Madani-Al-Syed ve Ajfan).

Diğer yandan, aşırı servet yığılmalarının zengin sınıfların mülkiyetinden çıkmış olması, bu dengesizliğin yol açacağı huzursuzlukları azaltacak; aynı zamanda, bu sonuca, tüketime ayrılan kaynaklar artırılmadan ulaşılmış olacaktır. Çünkü, zenginlerce vakfedilen servetler, düşük gelirli tabakaların tüketimlerini artırıcı bir sonuç doğurmamakta, sadece sosyal mülkiyet kategorisine geçmektedir. Kurulan vakıfların düşük gelirli sınıflara sunacağı hizmetlerin ve yardımların tüketimi arttıracığı da söylenebilir. Ancak, bir kere, toplumda yaşayan herkesin asgari ihtiyaçlarının karşılanması, iktisadi mülahazalarla ihmal edilemeyecek bir zorunluluktur. Diğer yandan, genel sosyal politikanın yol göstericiliğinde, vakıfların tüketimi arttırmaya dönük alanlarda değil, toplumun sosyal ve iktisadi gelişmesine hizmet edecek alanlarda kurulmasının sağlanması mümkündür. Kaldı ki, sözkosu vakıflar eğer toplumun bir sosyal güvenlik veya sosyal yardım ihtiyacını karşılıyorsa, aksi takdirde devletin veya özel kişilerin bu alanlarda yapacakları harcamalar, şimdi yatırımlara, üretken alanlara yöneltilenlerdir ki, bu durumda da toplum bir çok yönden karlı çıkmış olacaktır. Ayrıca, böylelikle, yüksek gelir-servet sahibi sınıfların gösteriş harcamalarında bulunma ihtiyacı da en faydalı şekilde yönlendirilmiş olacak; aksi takdirde hem onların gösteriş harcamalarının, hem de bu harcamaların diğer toplum kesimlerinde zincirleme olarak meydana getirecekleri gösteriş tüketiminin yol açacağı sosyal ve iktisadi sonuçlardan da toplumun korunması sağlanacaktır. Sonuçta, kalkınma hızını düşürmeden iktisadi dengesizlikler hafifletilecektir ki, zaten, ulaşılmak istenen sonuç da bundan başkası değildi.

Şüphesiz, yukarıdaki görüşlerle, toplumdaki gelir-servet dengesizliğini hafifletmenin veya iktisadi kalkınmanın tek başına vakıflarca gerçekleştirilebileceğini söylemek istemiyoruz. İlerde de açıklayabileceğimiz gibi, vakıflar, ancak sosyal güvenlik, gelir dağılımı ve kalkınmaya ilişkin genel politikaları destekleyici ve boşlukları doldurucu bir işlev görebilir. Bu meselelerin günümüzde kazandıkları kapsam ve ağırlık, sözkonusu hedeflerin dağınık ve belirsiz kuruluşlarca yürütülmesini imkansız kılmaktadır. Vakıf sisteminin iyi işlemesi ve önceki devirlerde görüldüğü gibi, zengin sınıflar arasında bir yarışma havası içinde yaygınlaşması sağlanırsa, sözkonusu sınıfların servet ve gelirlerinin, kamu gücüyle aşırı boyutlarda törpülenmesine ihtiyaç kalmayabilir; böylece sözkonusu törpülemenin doğurabileceği olumsuz sonuçlardan da kaçınılmış olur.

b) Gelir - Servet Dağılımı Politikasına Destek ve Yardımcı olma

Zamanımızda, devletlerin, maliye politikasının ve sosyal güvenlik sisteminin geliri yeniden dağıtıcı fonksiyonlarını işleterek, gelir-servet dağılımını ne ölçüde etkileyebilecekleri, geniş tartışmalara konu olmaktadır. Bu meselede bazı müelliflerin iyimser, bazılarının ise kötümser değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. Özellikle az gelişmiş ülke şartlarında, işletmelerce ödenen dolaysız vergilerin, hatta sosyal sigorta primleri ve diğer işveren katkılarının da dolaylı vergiler gibi fiyatlar yoluyla tamamen tüketiciye yansıtılacağı bugün genellikle kabul edilmektedir. Bu durumda, "ikincil gelir dağılımının, gelir dağılımında dar gelirli olanların yararına yol açtığı değişikliğin sınırlı kalacağı sonucuna varmak mümkündür. Öyleyse, servet politikası açısından dar gelirli olanların gelir düzeyinde gerekli düzeltmelerin, yalnız ya da büyük ölçüde bu yoldan sağlanabileceği kuşku götürür niteliktedir" (62).

Yukarıdaki tesbitler gözönünde tutulduğunda, vakıf kurma alışkanlığını kazandırmanın, bundan da önce, mevcut vakıf servetinin titizlikle korunmasının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. İyi işleyen ve geniş bir uygulama alanı kazanan vakıf sisteminin, devletin bir nokta da yetersiz kalan gelir-servet politikasının hedeflerine ulaşmasını kolaylaştıracağı, ona yardımcı ve destek olacağı açıktır.

c) Sınıf Çatışmasını Hafifletme

Toplumdaki servetin önemli bir kısmının, vakıf şeklinde, sosyal bir mülkiyet kategorisine aktarılması, özel teşebbüse dayalı sistemlerde görülen sınıf çatışmasını hafifleterek yumuşak, sosyal ve insancıl bir piyasa ekonomisi modelinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunabilir (Kunter (1938): 104). Önceki bölümlerde incelendiği gibi, tarihimizde toplam gayri menkul servetin yarısına yakını sosyal mülkiyet kategorisine aktarmaya muvaffak olan vakıf müessesesinin, diğer şartlarla birlikte, Türkiye'de sınıflar arası çatışmaların ve buna

(62) Dilik (1976): 134, 179-181, 202. Gelir vergilerinin yansıtılmıyacağı yönünde bir görüş için Bkz. Türk: 165.

dayalı ideolojilerin özellikle halk kesiminde ortaya çıkmasını önleyici bir fonksiyon gördüğünü söylemek mümkündür.

Eğer vakıf mülkiyet kategorisi olmayıp, bu servetin tamamı da özel mülkiyete konu olsaydı, vakıf mülklerin ulaştığı kapsam dikkate alındığında, bu durumun sosyal alanda çelişkileri artırıcı yönde etki yapacağı açıktı.

Diğer yandan, vakıf kurumu, zengin sınıfların servetlerinin gösterişe dönük, verimsiz alanlarda israf edilmesini önleyici, onları sade ve mütevazı bir hayata yöneltici bir işlev görerek de sınıf çelişkilerinin azalmasına hizmet edebilir (Berki (1969): 3). Önceki bölümlerdeki, özellikle gösteriş tüketimiyle ilgili olarak vakfın görebileceği işlevlere ilişkin görüşler burada hatırlanmalıdır.

Gerçekten, toplumda gelir-servet dengesizliklerinin problem haline gelmesinde ve tahammül edilmez boyutlara ulaşarak sosyal patlamalara yol açmasında, gelir ve servetin bizzat kendisinden çok, onun kullanılış, harcanış şeklinin önemli olduğu daima gözönünde tutulmak gerekir. Servetini hayır müesseseleri kurmada ve ülke kalkınmasına dönük yatırımlarda kullanılan zengin müteşebbis sınıfa karşı toplumda düşmanlık hislerinin doğması beklenemez. Bu şekilde sosyal sorumluluklarını unutmayan zenginlere karşı, sınıf mücadelesine dayalı tepkilerin oluşmadığı konusunda Japonya iyi bir örnektir.

Japon kalkınmasında, sade bir hayat yaşamayı tercih ederek kendisini ve servetini ülke kalkınmasına adanmış devlet ve iş adamlarının en büyük rolü oynadığı anlaşılmaktadır. Toplum içinde küçük düşmeme, çevreden daha çok tasvip görme duygusunu daima ayakta tutan geleneksel değerler tüm fertlerde irade gücünü ve topluma karşı sorumluluk duygusunu geliştirmiş, bu da işini en mükemmel şekilde başarmak için herşeyini ortaya koyan, tasarruf eğilimi yüksek bir insan tipinin doğmasına yol açmıştır. Üretimden çok harcamaya dönük bir hayat felsefesinin Japonya'da gelişemediği, aksine, basit ve sade yaşamının sağlam bir karakterin ifadesi olarak benimsendiği görülmüştür. Bu ortamda, belli sınıfların elinde toplanan zenginliğin, o sınıfların özel tüketimlerinde harcanmadan, ileride paylaşılmak üzere, tüm halkın gelecekteki refahı için yeni yatırımlara kaydırılması yoluna gidilmiş, bu da, diğer şartlarla birlikte Japon mucizesi denen olguyu gerçekleştirmiştir. (Sadıklar: 232, 250).

Şüphesiz, Japonya'da eğer zengin sınıfı ve tüm halkı yukarıdaki şekilde davranmaya iten kültürel değerler ve müesseseler olmasaydı veya bu değerler -bizde yapıldığı gibi- bir

yana itilseydi; ülke kalkınması için taşıdıkları büyük misyonun sorumluluğunu yeterince kavrayamayan zenginler, kazançlarını lüks ve gösterişe dönük alanlarda harcama yoluna gidecekler, bu durum, diğer sınıflarda da onlara özenilerek tüketim eğiliminin artmasına yol açacak; sonunda, bu gelişmeler, kalkınmanın aksaması bir yana, ülkeyi sosyal huzursuzluk ve çalkantıların içine de itecekti. Diğer yandan, devletin devreye girerek, mesela yüksek gelir ve servet vergileri yoluyla zenginlerin elindeki gelir ve serveti törpüleme yoluna gitmesi (63), veya aşırı sendikal zorlamalar da bu sefer onların teşebbüs şevklerini, kazanma arzularını zayıflatarak, Japonya'yı böyle gayretli ve çalışkan bir müteşebbis sınıftan mahrum edebilirdi ki, bu da yine Japon mucizesinin gerçekleşmesini engellerdi.

(63) Nitekim, Japonya'da bu yolda bir uygulamanın doğurduğu bazı olumsuz sonuçlarla ilgili olarak Bkz. Sadıklar:252.

III. VAKIF MÜESSESESİ YENİDEN GELİŞTİRİLEBİLİR Mİ?

Tarihte gördüğü önemli işlevler ve ulaştığı kapsam inkar edilemez boyutta olmakla beraber, acaba vakıfların günümüz şartlarında tekrar canlanmasını ve benzer fonksiyonlar görmesini beklemek gerçekçi olmayan bir beklenti midir? Aşağıda bu konuyu tartışmaya çalışacağız.

A. Sanayileşme ve Geleneksel Müesseseler

İktisadi gelişme, sanayileşme süreci içinde geleneksel müesseselerin durumunun ne olacağı, bunların tasfiyesinin gelişmenin zorunlu bir icabı mı olduğu konusu, sosyolojik yönden çok tartışılmaktadır. Genellikle, sanayileşmenin geleneksel yapıları ve kurumları dağıttığı; mesela büyük aileyi parçaladığı, ona ve akrabalık ilişkilerine dayalı yardım ve dayanışma müesseselerinin zamanla zayıflamaya ve silinmeye yüz tuttuğu; bunların yerini modern müesseselerin, sosyal güvenlik sisteminin aldığı görülmektedir (64). Ancak, çoğu zaman, geleneksel kurumlar yok olmaya terkedilirken, yenileri de oluşturulamamakta ve toplum bir kargaşa, anomi ortamına sürüklenmektedir. Diğer yandan, eskilerin ortadan kalkmasıyla birlikte yeni kurumların da zamanında kurulabildiği sağlıklı sanayileşme örneklerinde bile, geneksel müesseselerin, cemaat hayatının verdiği sıcaklığı, yakınlığı, bütünlük duygusunu yenileri verememekte, sonunda kişiler yalnızlık, terkedilmişlik duygusuna kapılmakta, yine bunalıma düşmektedirler. Bu durumda, eğer mümkünse sanayileşmenin gereklerine uygun bir yapı kazandırarak geleneksel müesseseleri korumak şüphesiz en iyi çözüm yolu olacaktır. Ancak bu konuda başarılı modellerin, örneklerin pek az olduğu görülmektedir.

Japonya, geleneksel değerleriyle sanayileşmeyi bağdaştıran en başarılı örnek olarak gösterilmektedir. Gerçekten, bu ülkede pek çok geleneksel kıymet ve müessesenin titizlikle korunduğu, yeni ve modern gereklerin bunlara eklendiği, böylece en eski ile en yeninin yanyana yaşatılabildiği görülmektedir (Sadıklar: 249). Bu ülkede, modern hayatla ilgisinin kurulması güç görünen bir çok geleneksel müessesenin bile, bazı kapsam ve muhteva değişiklikleri ile, gelişme sürecini engellemek

(64) Ekin: 2-4, 9-11; Kerr-Dunlop-Harbison: 1-4, 16-21

şöyle dursun, aksine onu güçlendirici ve hızlandırıcı bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Bazı örnekler verirsek: Aileye, büyüklere ve ecdada bağlılık duygusu, çalışılan işyerine, işverene bağlılık duygusuna teşmil edilerek düzenli, disiplinli ve verimli çalışma ilişkilerinin doğmasına hizmet etmiştir. Samurailere duyulan bağlılık ve hayranlık, ülkenin kalkınmasında büyük hizmetleri görülen devlet adamlarına, sanayicilere ve işadamlarına hayranlık ve bağlılık şekline dönüşmüş, bu liderlerin mezarları Şinto tapınakları haline getirilmiştir. irade gücünü, sabır ve itaat duygularını geliştirme; ruhu konsantre etme, maneviyatı geliştirme esaslarına dayalı Zen Budizm öğretisi ve Japon askeri gelenekleri; sanayide işyeri disiplinine uyma, kendini işe konsantre etme, sıkıcı iş şartlarına tahammül, görevini kötüye kullanarak çıkar sağlama eğilimlerine veya rüşvet tekliflerine karşı iradesini kullanarak direnme, aza kanaat edip sade yaşayarak kalkınma için gerekli tasarrufları oluşturma gibi, modern hayatın, çalışma şartlarının ve kalkınmanın gereklerine uygun amaçlarla kullanılabilmiştir. O kadar ki, yüzyıllardan beri Zen-Budizm öğretisini telkinle meşgul rahipler ve Zen Tapınağı, şimdi modern bir kuruluş personelinin eğitilmesinde hizmet verebilmektedir (65)

Gerekli adaptasyonları gerçekleştirerek, geleneksel müesseseleriyle sanayileşmeyi bağdaştırabilen Japonya, bu başarısının sonucu, batı ülkelerine kıyasla yabancılaşma ve anomi problemleriyle daha sınırlı bir ölçüde karşılaşmıştır (Güvenç: 358). Bugün Japonlar, bir taraftan en ilkel pagan inançlara bağlanmaya devam ederken; atalarının ruhlarına taparken (Güvenç: 101-115); eski inançlarına göre 1966 yılının kız doğumu bakımından uğursuz olacağı anlaşılmış topluluk olarak doğum oranlarını bir yılda %1.1 den %07 ye düşürürken (Sadıklar: 233); diğer yandan da sanayide en ileri adımları atabilmektedirler. Tarihteki bazı geleneksel müesseselerin tekrar canlandırılması konusunda bir kısım sosyologların da kafa yordukları görülmektedir. Durkheim, iktisadi hayatta meslek ahlakının kurulabilmesi için eski loncaların, meslek gruplarının tekrar canlandırılması gerektiğini savunmaktadır (66).

(65) Thomas P. Rohlen, Bir Japon Bankasında Maneviyat Eğitimi. Yazgan (1977):258,260,293 vd., Sadıklar: 188-190,250,271. 272.; Kerr-Dunlop-Harbison-Myres: 10,13

(66) E. Durkheim, Meslek Ahlakı, Çev. Mehmet Karahasan, 1994, s.30 dan naklen, Türkdoğan (1983):126.

Gökalp de Osmanlı İmparatorluğundaki eski lonca sisteminin tekrar ihyasını savunmaktadır. (Türkdoğan (1983):126;

Yukarıdaki açıklamaların ışığında, en ilkel inanç ve müesseseler bile bazı uyarlamalarla çağdaş hizmetler verebilirken, vakıf müessesesi gibi çok daha akılcı ve gerçekçi bir kurumun benzer hizmetleri göremeyeceğini ve geliştirilemeyeceğini söylemek mümkün değildir (67). Kaldı ki, mesela, kurulacak sosyal güvenlik sistemlerinin, her memleketin kendi bünyesine, sosyal geleneklerine göre şekillendiği ve şekillenmesi gerektiği de konunun uzmanlarınca ifade edilmektedir (Richardson: 11, 30).

Bu arada, Avrupa ve özellikle Amerika'da son zamanlarda, vakıf müessesesini geliştirme yolunda büyük gayretler sarfedildiği, bu amaçla sözkonusu kurumun tarihte en geniş hizmetler verdiği Türkiye'ye uzmanlar gönderildiği, ve önemli neticeler alındığı görülmektedir. Amerika'da önemli sayıda hastane, üniversite ve müze, vakıfların mülkiyetinde ve yönetiminde bulunmaktadır. Bu yönüyle, bazı sosyal siyasetçiler Amerika'ya vakıf cenneti demektedirler (68). Diğer yandan, 1960 yılında Hannover'de toplanan Sosyal Demokrat Parti kongresinde, toplumda servet dağılımının dengelenmesi için, belli ellerde biriken aşırı servetlerin uygun bir servet ve veraset vergisi yoluyla törpülenmesi ve bu vergi gelirlerinin, kanunla kurulacak Alman Ulusal Vakfı'nda toplanması önerilmekteydi. (Dilik (1976: 46-47).

B. Bazı İtirazlar

Günümüz şartlarından çok farklı koşullarda ortaya çıkan ve gelişen bu müessesenin tekrar canlandırılması söz konusu olduğunda, bazı itirazların ve tereddüdlere belirmesi gayet tabiidir. Burada, vakıflara karşı yöneltilebilecek bazı itirazlar üzerinde durmak istiyoruz.

(67) Nitekim, vakıf müessesesinin geliştirilmesi amacı ve buna ilişkin tedbirler bizde de devlet politikası olarak benimsenmiş bulunmaktadır. (Bak.4.Beş Yıllık Plan,315-316).

(68) Yazgan (1975):50;Yazgan (1977):15;Berki (1962):19;Kunter (1938): 103.

1. Vakıf İhtiyari Bir Müessesedir

Vakıflardan, devrimiz şartlarında önemli hizmetler beklenirken, yöneltilebilecek itirazlardan belki de en önemlisi, bu müessesenin ihtiyari oluşudur. Gerçekten vakıf, kişinin hür iradesiyle hayır yapma amacıyla oluşturduğu bir kurumdur. Böyle olunca, zengin sınıfların hayır ve iyilik duygularına dayanan ve bu mahiyeti gereği de geniş ölçüde belirsizliklere, tesadüflere bağlı bir kurumdan büyük çaplı hizmetler beklemenin ne derece gerçekçi olacağı sorulacaktır. Bu haklı tereddütlere karşı şunlar söylenebilir:

Bir kere, toplumdaki sosyal güvenlik hizmetlerinin veya gelir-servet dağılımı politikasının tamamen vakıflara dayandırılması şüphesiz sözkonusu değildir. Vakıflar, bu konulardaki ülke çapında uygulanacak kapsamlı uygulamalara sadece destek ve yardımcı olacak, bazı boşlukları doldurabileceklerdir. Diğer yandan, vergi politikası, maliye politikası araçlarıyla kişileri vakıf kurmaya teşvik etmek, yöneltmek de mümkün olabilir. Mesela, vakıf tesis etmede kullanılacak gelir ve servetin gelirden veya vergiden düşülebilmesi imkanlarının tanınması vs. Ortaçağlarda "müsadere-i emval" uygulamasının, zengin yönetici sınıfları vakıf kurmaya sevkettiğini kaydetmiştik. Zamanımızdaki % 90'a varan vergi oranları da, diğer unsurlar da oluşturulduğunda, vakıf kurulmasını geliştirmede benzer bir etki yapabilir.

Fakat, bize göre, vakıflardan beklenen işlevlerin gerçekleşebilmesinde asıl temel, kişileri ve toplumu kavrayan değerler sistemi ve **sosyal beklentidir**. Eğer bu şartlar oluşmazsa vakıfların etkinliği şüphesiz çok azalacaktır. Söz konusu şartlar gerçekleştiğinde ise, toplumsal beklentinin kişileri belli şekilde davranmaya yöneltmedeki etkisini küçümsemek gerekir. Geleneksel değerlerin güçlü olduğu toplumlarda, mesela Japonya'da, bu beklentinin, kişilerin, devlet yöneticileri ve iş adamlarının sosyal sorumluluklarını duymaları ve bunun gereğini yapmalarında ne kadar etkin olduğuna daha önce işaret etmiştik. Toplumumuzda da, bazı geleneksel yardımlaşma müesseselerinin (mesela düğünlerde, doğumlarda hediyeleşme v.s.), hiç bir hukukî zorlama sözkonusu olmamakla beraber, kişilerin beklenen yönde davranmalarını sağlamadaki etkinliği açıkça görülmektedir. Toplumsal beklentinin bu çeşit sosyal yardımlaşma müesseselerine katılmayı sağlamadaki etkinliğinin bazı durumlarda, vergilerin toplanmasında kamu gücünün etkinliğinden daha da fazla olabildiğini söylemek mümkündür. Ger-

çekten, bazı alanlarda vergiden kaçınmaya, tahsil edilemeyen vergilere ait oranlar o kadar yüksektir ki, kişiler sosyal beklentinin gereği olan sosyal yardımlaşma görevlerini belki aynı oranda aksatmamaktadırlar. Nitekim, tarihimizde, vakıf gayrimenkullerin şehirlerdeki ve civardaki gayrimenkullerin yarısına ulaşması, diğer faktörler yanında, bu sosyal beklentinin son derece güçlü olmasıyla da açıklanabilir.

2. Geçmişteki Bazı Yanlış Uygulamalar.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi vakıflarla ilgili olarak, tarihte rastlanan istismar yolları, kötü uygulamalar üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Çünkü her müessesenin kötüye kullanılması mümkündür. Bu durum, müessesenin terk edilmesini gerektirmez. (Berki(1962):12). Yapılacak şey bu yolların tıkanması için lüzumlu tedbirleri geliştirmektir. İcabe-den tedbir ve denetim mekanizmasının kurulamamış veya işle-tilememiş olmasından veya ülke çapında kapsamlı bir politika-nın oluşturulamaması ve bu politika içinde vakıfların yerinin gerçekçi bir şekilde belirlenememiş bulunmasından kaynaklan-ban bu yanlış uygulama ve sonuçları, tekrarlanmalarına ve benzerlerinin ortaya çıkmasına engel olmak bakımından dikkat-le incelemek faydalı olabilir.

Diğer yandan, bu müessesenin çağımızda görülen bazı kötü uygulamalara alet edilmesini de mutlaka önlemek gerekir. Mesela, ABD' de bazı örneklerine rastlandığı gibi, yüksek vergi oranlarından kaçan zenginlerin büyük boyutlara varan gelir veya servetlerinin bir kısmını, doğrudan veya dolaylı yollardan kontrolleri ve yönetimleri altında tuttukları vakıflara aktararak, bu müesseseyi, toplumu, devleti ve hatta dünya politikasını büyük çıkar hesaplarına göre etkilemede ve yönlendirmede bir araç olarak kullanmalarına izin verilmemelidir (69). Bencillikten kurtuluşun ve diğerğamlığa yükselişin sembolü olan bu müessesenin, bencilliğin ve kısır çıkar hesaplarının aracı olarak kullanılması, vakfın ruhuna aykırı düşer.

(69) Bu konuda A.B.D.'indeki uygulamalar için Bkz. Mills (1974): 214.

C. Gözönünde Tutulması Gereken Hususlar

Vakıfların tekrar canlandırılması, "vakıf cenneti" diye adlandırılan dönemlerdeki fonksiyonlarına benzer işlevler kazanabilmesi için bazı önemli uyarlamaların yapılmasının kaçınılmazlığı ortadadır. Aşağıda bunlardan bazıları üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Gerekli Yapısal Değişiklikler

Her müessese gibi, vakıflar da ancak sosyal hayatın akışına uygun yapısal bazı değişikliklere uğrarsa ayakta kalabilir. Belli çağlarda, özel sosyal ve ekonomik koşullarda oluşan bir müesseseyi, çok değişik çağ ve şartlarda, böyle bir adaptasyon sürecinden geçirmeden yaşatmak mümkün değildir.

Vakıf müessesesinin, olduğu ve geliştiği ortaçağ şartlarının oldukça statik yapısıyla büyük bir uyum içinde bulunduğu söylenebilir (Neumark(1943):52). Aradan geçen bunca asırlar ve toplumların içine girdiği sanayileşme, şehirleşme, modernleşme hareketlerinin yol açtığı, önceki asırlarla kıyaslanması mümkün olmayan gelişmeler ve değişimler dikkate alınırsa bu müessesenin ne kadar büyük yapısal değişiklikler ve adaptasyonlar geçirmesi gerektiği daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan, sosyal ve ekonomik yapı, buna bağlı olarak da ihtiyaçlar büyük ölçüde gelişmiş ve çeşitlenmiş olmakla beraber, vakıfların karşılamaya yöneldiği eğitim, sağlık, bayındırlık gibi temel ihtiyaçların mahiyetinin değişmediği meydandadır. Yanlız, bunların karşılanma biçimi ve yolları değişmiştir. Bugün söz konusu hizmetler, ülke çapında teşkilatlanan devlet kuruluşlarınca karşılanmaktadır. Aralarında uygun bir koordinasyon sağlanırsa, bu hizmetleri karşılamak amacıyla kurulmuş vakıfların, gayelerine en yakın kamu kuruluşları ile birlikte koordineli olarak hizmet vermemeleri, onlara destek olmamaları için bir sebep yoktur. Ancak, kurulmuş ve kurulacak vakıflarla, kamu hizmetlerini yürütmekte olan kuruluşlar arasındaki koordinasyonun daha kolaylıkla sağlanabilmesi için gerekli çerçeve ve temel ilkeler, gerçekçi ve bilimsel esaslara uygun bir şekilde belirlenmeli ve sık sık gözden geçirilmelidir.

2. Genel Sosyal Siyaset ile İşbirliği ve Uyum

Özellikle, sosyal güvenlik hizmetleri gibi sosyal siya-

setle doğrudan ilgili işlevler gören vakıfların, ülkedeki genel sosyal güvenlik sistemi, kamu sosyal yardım ve sosyal hizmet kurumları ile işbirliği ve uyum içinde işlev görmeleri için gerekli düzenlemeler mutlaka yapılmalıdır. Çağımız şartlarında, böyle bir işbirliği sağlanmadan, vakıfların dağıntık yaklaşımlarıyla bu kapsamlı hizmetlerin dengeli bir şekilde yürütülmesi beklenemez. Vakıf sistemi, bu genel sistemin bünyesine entegre olarak, ona destek ve yardımcı olabilir, boşlukları doldurabilir. Yoksa bugünkü karmaşık toplum yapısı içinde, sözkonusu temel sosyal hizmetlerin yürütülmesi, şüphesiz tesadüflere ve beklentilere terkedilemez. Ayrıca, söz konusu hizmetlerin bir merkezden ve tüm toplumu kapsayacak şekilde yürütmesi de şarttır. Bu yüzden, güdülen genel politika ve ülke çapında hizmet veren kuruluşlarla koordineli bir şekilde yönlendirilemeyen ferdi vakıf müesseseleriyle sözkonusu kapsamlı hizmetlerin yürütülmesine çok önemli katkılarda bulunulabileceğini düşünmek güçtür.

Bilindiği gibi, çağdaş anlamda sosyal güvenlik hizmetleri, diğer özellikleri yanında, toplumda yaşayan kişilerin tamamını fiziki ve sosyal risklere karşı kolektif olarak emniyet altına almaktadır (Richardson:26). Sağladıkları sosyal güvenlik açısından ele aldığımızda, vakıfların bu amaca kolektif açıdan yönelmeleri mümkün değildir. Vakıflar, bu amaca, ferdi yaklaşımların ifadesidirler. Diğer yandan vakfı kuranın şahsi değerlendirmelerine ve iktisadi gücüne göre, sağlanan güvenlik hizmetinin çeşidi ve kapsamı değişecektir. Maddi imkanları yönüyle, herkesin sosyal güvenlik ihtiyacını karşılayamayacakları gibi, vakıflarının ilgi ve değerlendirmelerine göre, toplumun en önce karşılanması gereken, en acil sosyal güvenlik ihtiyaçlarına da yönelmeyebilirler. Bu arada, bir merkezden yönetilmedikleri için bazı tekerrürlerin ve eksikliklerin olması da mümkündür. Ancak, bu nevi vakıf hizmetleri, genel sosyal güvenlik hizmetlerinin yürütülmesiyle koordineli olarak yürütülürse, söz konusu mahzurlar azaltılabilir.

Diğer yandan, vakıf sisteminde, toplumun sosyal güvenlik ve diğer ihtiyaçlarına ferdi açıdan yaklaşılmasını fazla da küçümsemek gerekir. Sosyal vicdanın bir ifadesi olarak, vakıf kuranlar, toplumun en acil ve lüzumlu ihtiyaçlarını basiretle tespit etmiş bulunabilirler. Bazen, bu noktada, bürokratik kuruluşlardan veya çeşitli baskı gruplarının etkisinde kalan siyasi kara organlarından daha başarılı olmaları da mümkündür. Mesela, Türkiye' de bir aile muhitinden mahrum on-

binlerce korunmaya muhtaç çocuk ve yaşlı, sayıları milyonları bulan işsiz sosyal güvenliklerinin sağlanmasını beklerken, ülkenin son derece sınırlı sosyal güvenlik imkanlarının, genç yaşta ve erken emeklilik hakkı tanımada, aşırı boyutlarda kıdem tazminatları ödenmesinde v.s. kullanılması (70); bu hizmetlerin merkezi bir şekilde hükümetçe planlanması durumunda da, baskı gruplarının etkisiyle büyük isabetsizliklerin yapılabileceğini göstermektedir. Genel sosyal güvenlik sistemiyle entegre olacak çok sayıda vakıf kurulursa, sosyal vicdanın, bu konuda daha ileri bir duyarlılık ve basiretle hareket etmesi ve yol gösterici olması mümkündür.

3. Vâkıf' ın Arzusuyla, Toplumsal Amaçlar Arasında Uyum

Toplumda vakıfların başarısı, bir yerde, vâkıfların arzularıyla, onların arzularına saygı ile, toplumsal amaçlar arasındaki ahengin sağlanmasına bağlıdır. Kurdukları vakıfların yöneldikleri gayelerle ilgili olarak vâkıfların iradelerine hiç bir kayıt koymamak, onların iradelerini, eski kaynaklarda geçtiği gibi " Allah'ın hükmü " olarak görmek, özellikle çağımızın her an değişen şartlarıyla bağdaşmayan bir tutum olur. Vakıfların amaçlarını, toplumun değişen şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçları, gerçekleri ile uyumlu hale getirecek düzenleme ve kayıtlamalar getirilmezse; kurulacak vakıflar beklenen hizmetleri yapamayacak; şimdiki ve gelecek nesilleri önceki nesillerin arzularına tabi kılmak, kaynakların nasıl ve hangi amaçlarla kullanılacağı konusunda yaşayan nesillerin değil, cedlerinin karar vermesi gibi savunulması ve uygulanması mümkün olmayan bir durum ortaya çıkacaktır. Diğer yandan, vâkıfların arzularına hiç bir değer vermemek de, müessesenin dayandığı temeli yıkmak olur; bu yüzden, toplumsal çıkarlara da uygun düşmez. Böyle bir durumda artık, kimse vakıf kurma yoluna gitmeyecektir (Berki(1956): 21-22).Belli kişiler elinde toplanan servetin, gönüllü olarak sosyal amaçlara tahsisi ve hizmet vermesi gibi iki yönlü hizmet gören bu müessesenin sağlayabileceği faydalardan toplumu mahrum etmek yanlış bir politika olacaktır.

(70) Kutal (1980); Kutal (1982); Yazgan (1977); 25 vd.

Bugün için yeterli olmamakla ve yeniden tesbiti ve düzenlenmesi gerekmele beraber, vâkıfların arzularının genel toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu hale getirilebilmesi bakımından, önemli bazı esasların eski hukukumuzda da tesbit edilmiş olduğu görülmektedir. Bir kere eski hukukumuzda da vâkıflar ve vakıf tarafından tayin edilmiş mütevelliler devletin denetimi altındadır. Diğer yandan, vâkıfın, toplum düzeniyle, vâkıf mülklerin en iyi ve en verimli şekilde işletilmesiyle bağdaşmayan şartları muteber sayılmamaktadır. Mesela bir vâkıf, tayin ettiği mütevellinin kat'iyen azledilmemesini veya vakfın gayesinin her ne sebeple olursa olsun değiştirilmemesini şart koşsa, fakat mütevellinin ehliyetsizliği, hiyaneti tesbit edilse veya değişen şartlar gereği vakfın gayesinde değişiklik yapmak zarureti hasıl olsa (mesela camide kandil yakılması şart edilmiş, ama şimdi camiin elektrikle aydınlatılması yoluna gidilmişse), bu durumlarda vâkıfın şartı dikkate alınmaksızın yetkili makam mütevelliyi ve vakfın gayesini uygun şekilde değiştirebilir (71). Bu kayıt ve düzenlemelerin, günümüz şartları gözönünde tutularak yeniden göz geçirilmesi ve geliştirilmesiyle yukarıda işaret edilen sakıncaların giderilebileceği görüşündeyiz.

(71) Berki (1956): 22-23; Hilmi: 74.

SONUÇ

Vakıfların geçmişte, diğer alanlarda olduğu gibi, bir sosyal siyaset müessesesi olarak da önemli işlevler yüklendiğini, özellikle gelir-servet dağılımında ve sosyal güvenlik konusunda çok önemli hizmetler gördüğünü ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca, uygun şartlar oluşturulur, gerekli yapısal değişiklikler sağlanabilirse ve ferdi yaklaşımlar şeklinde değil de, genel sosyal politika ile uyum içinde, onunla koordineli olarak faaliyette bulunmaları kaydıyla, vakıfların bugün de benzer işlevleri başarıyla yürütebileceği sonucuna varmış bulunuyoruz. Bu gerçekleştirilebilirse, vakıflar, taşıdıkları manevi özün bir sonucu olarak, sosyal politikanın, ülkemizde eksikliğine işaret ettiğimiz **manevi temel**inin oluşumuna da katkıda bulunabilecektir. Esasen, ancak böyle bir **manevi temel**in güçlü olduğu toplumlarda bu müessese gelişebilecektir.

Vakıflar konusunda ulaştığımız sonuç, unutulmaya yüz tutan benzer pek çok geleneksel müesseselerimiz, değerlerimiz için de söz konusu olabilir. Geri kalmış bir ülke ve böyle bir ülkenin insanı olmanın verdiği utanç, hırçınlık ve aşağılık kompleksi içinde, artık bir işe yaramayacağını düşünerek geleneksel değerleri ve müesseseleri bir kalemde silip atmak, çoğu zaman problemi daha da ağırlaştırmaktan başka bir sonuç vermemektedir. Bunları atmak kolay olabilir ama, yenilerini geliştirmek veya halkın değerler sistemindeki yerleri bir kere sarsıldıktan sonra tekrar canlandırmak son derece güçtür. O bakımdan, soğukkanlılığımızı yitirmeden, romantizme kaçmadan, bilimsel ölçüler içinde, geleneksel değerlerimize ve müesseselerimize dönmeli ve bugüne uyarlayarak, ekonomik ve sosyal politikamızda onlardan hız ve güç alma yollarını bulmalıyız. Esasen, önümüzde başka bir seçenek de gözükmemektedir. En ilkel inanç ve geleneklerin bile Japon ulusuna kalkınmalarını başarmada sağladığı imkanları hangi modern ideoloji ve modelin verebildiği sorusu bizi düşündürmelidir. Devraldığımız manevi, kültürel miras içinde, kalkınmamıza, ekonomik ve sosyal politikamıza destek olabilecek, o yönde kullanılabilir ve geliştirilebilecek değerlerin Japonya'nınkinden az olmadığını anlayabilecek kadar kendimize, kendi değerlerimize güven duyabilseydik, bugün önümüzde aşılmaz gibi duran engeller oldukça azalabilirdi.

Geliştirilmesi yolunda gösterilen gayretlere ve sağlanan bazı gelişmelere rağmen, tarihi geçmişi içinde düşünüldüğün-

de, vakıfların bugün ulaştığı noktanın çok sembolik kaldığı kolayca anlaşılır. Her ne kadar, yapılan mevzuat değişikliği ile müessesenin adı "tesis" den tekrar "vakıf"a çevrilmişse de, ruhunun hala "tesis" olarak kaldığı görülmektedir. Bize göre bu müesseseye tarihine uygun bir şahsiyet ve ruh kazandırılmadıkça, bu konuda büyük mesafeler alınabileceğini zannetmek yanlış olur. Bu da, giriş kısmında da işaret edildiği gibi, toplumdaki temel değerler sisteminden ayrı düşünülmesi gereken bir husustur. Böyle olunca, konu, vakıf gibi sınırlı bir müessese açısından değil, çok daha geniş bir çerçevede ele alınarak değerlendirilmek gerekir.

Atıf ve Alıntı Yapılan
KAYNAKLAR

- Abu'l Ajfan, Muhammed; "Endowments of Mosques and their Effects on Growth and Distribution of Wealth." Abstracts of Papers Presented at The Second International Conference on Islamic Economics, School of Economics, Islamic University, Islamabad, Pakistan, 1983.
- Ahmad, Ausuf; "A Macro Model of Distribution in Islamic Economy." Journal of Research in Islamic Economics, C.II, No. 1, 1984, s. 1-20.
- Akozan, Feridun; "Türk Külliyyeleri." Vakıflar Dergisi, S.VIII, Ankara, 1969, s. 303-308.
- Ayres. C.E.; The Theory of Economic Progress. 4.Baskı, Schocken Books, N.Y., 1969.
- Babson, Roger W.; Religion and Business. N.Y., 1922.
- Barkan, Ömer Lütfi; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler." Vakıflar Dergisi, S. II, 1942, s. 279-365.
- Bartles, Cornelis; "Explicit Normative Measurement of The Degree of Income Inequality." De Economist, 125, Nr. 3, 1977, s. 360-382.
- Berkes, Niyazi; 100 Soruda Türk İktisat Tarihi. C. II, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970.
- Berki, Ali Himmet; "İslamda Vakıf." Vakıflar Dergisi, S. IV, Ankara, 1956, s. 19-37.
- : "Hukuki ve İctimai Bakımdan Vakıf." Vakıflar Dergisi, S. V, Ankara, 1962, s. 9-13.
- : "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti." Vakıflar Dergisi, S. VI, 1965, s. 1-3.
- Berki, Sakir; "Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik." Vakıflar Dergisi, S. V, Ankara, 1962, s. 19-25.
- : "Vakfın Mahiyeti." Vakıflar Dergisi, S. VIII, Ankara 1969, s. 1-7.
- Bilmen, Ömer Nasuhi; Hukuk-u İslamiye ve İstihalat-ı Fıkhiyye Kamusu, C. IV, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1955.
- Braudel, Fernand; Maddi Medeniyet ve Kapitalizm. Çev. Mustafa Özel Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991
- Caferoğlu, A.; "Türk teamül Hukukuna göre İctimai Muavenet Müessesesi." Vakıflar Dergisi, C. II, 1943, s.185 vd.
- Cépède, M.; "Tarımın Gelişmesinde Müessesesevi Değişiklikler ve

- Sosyolojik Mutalaalar." İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi, ekonomik ve Sosyal Etüdüler Konferans Heyeti, III. Konferans, İstanbul 1964, s. 1-11.
- Cevdet, Ahmet; Kısas-ı Enbiya. Hazırlayan: Mahir İz, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.
- Cohn, Edin J.; "Yenilikçilerin Doğmalarına ve Görev Yapmalarına Tesir Eden Toplumsal ve Kültürel Unsurlar." İktisadi Kalkınmanın sosyal Meseleleri, II. Konferans (1963), E. ve S. E.K. Heyeti, İstanbul, 1964, s. 103-117.
- Cunbur, Müjgan; "Ümmügülüm Hatun Vakfiyesi." Vakıflar Dergisi, S. V, Ankara, 1962, s. 207-212.
- Çağatay, Neşet; "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu. Para Vakıfları ve Bankacılık." Vakıflar Dergisi, S. IX, Ankara, 1971, s. 39-56.
- Çubuk, Ali; Sosyal Politika ve Sosyal Güvenlik Gazi Üniversitesi yayını, Ankara, 1983.
- Dilik, Sait; "Endüstrileşmenin Doğurduğu Servet Dağılımı ile ilgili Sorunlar ve Türkiye'de Tartışılabilir Çözümleri." Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme Sorunları Semineri, SBF yayını, Ankara, 1975, s. 353-397.
- ; Servetin geniş Kitlelere Yayılması. SBF yayını, Ankara 1976.
- Ebu, Yusuf; Kitabü'l-Haraç. Çev. Ali Özek. İktisat Fakültesi yayını, İstanbul, 1970.
- Ekin, Nusret; Endüstri ilişkileri. İ.F. yayını, İstanbul, 1979.
- Engin, Osman; Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler. İstanbul, 1944.
- Eröz, Mehmet; İktisat Sosyolojisine Başlangıç. İ.F. yayını, İstanbul, 1977.
- Fromm, Erich; Kendini Savunan İnsan. Çev. N. Arat. İstanbul, 1982.
- Galbraith, J.K.; Kuşku Çağı, Çev. N. Himmetoğlu, R. Aşcıoğlu. Altın Kitaplar, 1980.
- Gandhi, R.S.; "The Economic Ethic Of Islam." Sociologies, N.F. 26, 1976, s. 66-75.
- Gazali, İhya-u Ulumiddin. Çev. A. Serdaroğlu. C. II. Bedir Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Geertz, Clifford; Peddlers and Princes (Social Change and Economic Modernisation in Two Indonesian Towns). Chicago, 1963.
- Gökay, Fahrettin Kerim; "Ruh Hekimliği Sahasında Türklerin ve Vakıf Müessesesinin Hizmetleri." Vakıflar Dergisi, S. 2 1942, s. 263-265.

- Gökçen, İbrahim; Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar. İstanbul, 1944.
- Gürzumar, Fikri; Vakıf Gayrimenkuller ile Örfübelde Tasarrufları. Ankara, 1949.
- Güvenç, Bozkurt; Japon Kültürü. T. İş Bankası yayını, Ankara, 1980.
- Hatemi, Hüseyin; Önceki ve Bugünkü Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi. Hukuk Fakültesi yayını, İstanbul, 1969.
- Haynes-Massie-Wallace; Management. Printice Hall, N.J., 1975.
- Hilmi, Ömer; Ahkamül Evkaf. Mekteb-i Hukuk-u Şahane yayını, İstanbul, 1307.
- Hunke, Sigrid; Avrupanın Üzerine Doğan İslam Güneşi. Çev. S. Sezgin. İstanbul, 1972.
- Industrial Peace; A Handbook Prepared by the Social Action Secretariat National Federation of Catholic Students, Danville, Illionis, 1962.
- İşıközlü, Fazıl; "İstanbul' un Eski Vakıf Hanları." Vakıflar Dergisi, S. X, Ankara, 1973, s. 421-424.
- İbn Haldun; Mukaddime. C. I, II. Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.
- Kahf, Monzer; The Islamic Economy. Indiana, 1978, USA.
- Kerr-Dunlop-Harbison; "Sanayileşme ve Kültür." Çev. A. Barransel-N. Ekin, İ.F. Mecmuası, C. 26, no. 1-4, İstanbul 1969.
- Kessler, Gerhard; İçtimai Siyaset. İstanbul, 1945.
- Kozak, İ. Erol ; İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat. Pınar Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Köprülü, Fuat; "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü." Vakıflar Dergisi, S. II, 1942, s. 1-36.
- Köprülü, Bülent; "Tarihte Vakıflar." Hukuk fakültesi Dergisi C. VIII, No. 3-4, 1951, s. 479-518.
- Krech-Richard-Eregton; Cemiyet İçinde Fert. 1. Kitap, Çev. Mümtaz Turhan, 2. Baskı, İstanbul, 1983.
- Kuban, Doğan; "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler." Vakıflar Dergisi, S. VII, İstanbul, 1968, s. 55-73.
- Kunter, Halim Baki; "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri." Vakıflar Dergisi, S. I, Ankara, 1938, s. 103-129.
- ; "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi." Vakıflar Dergisi, S. III, 1956, s. 1-11.
- Kurtkan, Amiran; Mali Sosyoloji. İ.F. yayını, İstanbul, 1968.
- ; "Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları. İ.F. yayını, İstanbul, 1972.

- Kutal, Metin; Asgari Ücret. İ.F. yayını, İstanbul, 1969.
- ; "İşçi-İşveren İşbirliği Açısından Fransa Tecrübesi." Sosyal Siyaset Konferansları, XXII-XXIII, İ.F. yayını İstanbul, 1971, s. 57-68.
- ; "1979 Yılında Sosyal Hukuk Alanında Gelişmeler, II." İktisat ve Maliye Dergisi, C. XXVI, S. 10, Ocak 1980, s. 427-433.
- ; "12 Eylül 1980'den Sonra Sosyal Siyaset Alanında Meydana Gelen Değişmeler." Orhan Tuna'ya Armağan, İ.F. yayını, İstanbul, 1982, s. 151-169.
- Lauer, Robert H.; Perspectives on Social Change. 2. Baskı, Allyn-Bocan Inc., Boston, 1978.
- Madani, Ghazi O.-Abdulmalik Al-Syed; "The Waqf and its Role in the Social Development (Lessons of the Past and Prospect for the Future." Abstracts of Papers Presented at the Second International Conference on Islamic Economics (Islamabad: March 19-23, 1983), School of Economics, Islamic University, Islamabad, Pakistan.
- Mannan, M.A.; Islamic Economics. Lahore, 1975.
- El-Maverdi, Ebu'l-Hasan; El-Ahkamu's-Sultanniye. Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Maurois, Andre; Bir Gence Açık Mektup. Çev. C. Perin, Kervan yayınları, İstanbul, 1980.
- Mills, C. Wright; The sociological Imagination. Oxford University Press, 1977.
- ; İktidar Seçkinleri. Çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- Mutahhari, A. Murtaza; İslam Devrimi. Pınar yayınları, İstanbul, 1981.
- Naqvi, Syed Haider; Ethics and Economics. The Islamic Foundation, Londra, 1981.
- Neumark, F.; İktisadi Düşünce Tarihi. C. I, Çev. A. Özeken. İ.F. yayını, İstanbul, 1948.
- ; Genel Ekonomi Teorisi, İstanbul, 1948.
- Nevaskar, Belwant; Capitalists Without Capitalism (The Jains of India and The Quakers of the West). Westport, 1971.
- Öztuna, Yılmaz; Büyük Türkiye Tarihi. Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Pirou, Gaetan; Umumi İktisada Giriş. Çev. T. Feyzioğlu, İ.F. yayın No. 28, İstanbul, 1945.
- Popper, Karl Raimund; Açık Toplum ve Düşmanları. C. I, Çev. M. Tunçay, Ankara, 1967.
- Psacharopoulos, George; "Unequal Access to Education and Income Distribution (An International Comparison). De

- Economist, 125. Nr. 3, 1977. s. 383-392.
- Richardson, J. Henry; Sosyal Güvenlik. Çev. T. Yazgan, İ.F. yayını, İstanbul, 1970.
- Rodinson, Maxim; İslam ve Kapitalizm. Çev. Orhan Suda, Hürriyet Yayınları, 1978.
- Sadıklar, Tayyar; Kalkınma Yolunda Japonya Örneği ve Türkiye. Ankara, 1971.
- Samuelsson, Kurt; Religion and Economic Action. Harper Torch Books, N.Y., 1964.
- Samuelson, Paul A.; İktisat. Çev. Y. Demirgil, Ankara, 1965.
- Samuelsson, Kurt; Religion and Economic Action. Harper Torch Books, N.Y., 1964.
- Sayar, Ahmet Güner; Veblen Ve Göstermelik Tüketim. (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul, 1976.
- Schumacher, E.F.; Küçük Güzeldir. Çev.O. Deniztekin, E Yayınları, 1979.
- Sevig, Vasfi Raşit; Roma'nın Hususi Hukukunun Esasları. Ankara, 1937.
- Siddiği, Mazheruddin; Modern reformist Thought in the Muslim World. Islamic Research Institute, Islamic University, İslamabad, Pakistan, 1982.
- Spengler, Oswald; İnsan ve Teknik. Çev. Turan. Töre-Devlet yayını, 1973.
- Seriati, Ali; Medeniyet ve Modernizm. Çev. F. Selim-A. Aslan, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1980.
- Talas, Cahit; İctimai İktisat. SBF yayını, Ankara, 1961.
- ; Sosyal Politika. SBF yayını, Ankara, 1967.
- Tawney, R.H.; religion and The Rise of Capitalism. 9. Baskı New York, 1958.
- Tuna, Orhan-Yalçın, Nevzat; Sosyal Siyaset Der Yayınları, İstanbul, 1981.
- Tuncer, Selahattin; Gelirin Yeniden Dağılımı. İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1970.
- Turan, Osman; Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Ankara, 1958.
- Türk, İsmail; Maliye Politikası ve Çağdaş Bütçe Teorileri. Ankara, 1975.
- Türkdoğan, Orhan; Türkiye'nin Sanayileşmesi. Ankara, 1981.
- ; Milli Kültür, Modernleşme ve İslam. İstanbul, 1983.
- Ubicini, M.A.; Türkiye 1850. C. I, Çev. C. Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser (63).
- Uluatan, Burhan; İktisadi Doktrinler Tarihi. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1978.

- seleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. II. Konferans (1963), İstanbul, 1964, s.133-144.
- ; İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Der Yayınları, İstanbul, 1981.
- Ülken, Hilmi Ziya; "Vakıf sistemi ve Türk Şehirciliği." Vakıflar Dergisi, S. IX, Ankara, 1971, s. 13-37.
- ; "Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi." Vakıflar Dergisi, S.X, Ankara, 1973, s. 1-62.
- Ülken, Yüksel; 20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi. İ.F. Yayını, İstanbul, 1970.
- Ünver, Süheyl; "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerin Bir Kısımına Dair." Vakıflar Dergisi, C. I. 1938, s. 17-24.
- Weber, Max; The Protestant Ethic and The Spirit of capitalism. Çev. Talcott Parsons. 1958.
- ; The Religion of India. The Free Press, New York, 1968
- Wilson, edmund; Lenin Petrograd'da. Çev. C. Yücel, İstanbul, 1967.
- Yazgan, Turan; Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemi. İktisadi Araştırmalar Vakfı yayını, İstanbul, 1969.
- ; Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik. İktisat Fakültesi yayını, İstanbul, 1975.
- ; Görüşler. İstanbul, 1977.
- ; Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri. İstanbul, 1981.
- ; Türkiye' de Sendikal Hareketler. İstanbul, 1982.
- Yeni yıldız, Bahattin; İslam Ansiklopedisi, "Vakıf" maddesi. İstanbul, 1982, s. 153-172.
- Zaim, Sabahaddin; Çalışma Ekonomisi. İ.F. yayını, İstanbul, 1975.
- ; İslam ve İktisadi Nizam. Tek-Bir Karabük Şubesi, 1979.
- Zeydan, Corci; İslam Medeniyeti Tarihi. C. II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

